

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ: ЕКОНОМІКА, ФІНАНСИ, ПРАВО

Науковий журнал

Виходить 6 разів на рік

Заснований у січні 2010 р.

Журнал визнано ДАК МОН України

як фахове видання з економічних наук

2019
№4⁽¹⁰⁵⁾

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

МАЗАРАКІ Анатолій Антонович, д. е. н., професор, ректор КНТЕУ

Заступник головного редактора

ПРИТУЛЬСЬКА Наталія Володимирівна, д. т. н., професор,
перший проректор з науково-педагогічної роботи КНТЕУ

Відповідальний секретар

МЕЛЬНИЧЕНКО Світлана Володимирівна, д. е. н., професор,
проректор з наукової роботи КНТЕУ

Члени редакційної колегії (за галузями наук)

з економічних наук:

БЄЛОСТЄЧНИК Григорій, д. е. н., професор, ректор Молдавської економічної академії.

БЛАНК Ігор Олександрович, д. е. н., професор, професор кафедри економіки та фінансів підприємства КНТЕУ.

БОХАН Аліна Василівна, к. е. н., доцент кафедри міжнародних економічних відносин КНТЕУ.

ВОЛОСОВИЧ Світлана Василівна, д. е. н., професор, професор кафедри фінансів КНТЕУ.

ГАЙДУКЕВИЧ Агнешка, д. е. н., професор кафедри міжнародної торгівлі Краківського економічного університету (Польща).

ГОНЕТ Войцеш, д. е. н., доцент Університету природничо-гуманітарних наук у Седльце (Польща).

ГОСПОДАРОВИЧ Анджей, д. е. н., професор Вроцлавського економічного університету (Польща).

ДОБІЯ Мечислав, д. е. н., професор Краківського університету економіки (Польща).

ДУГІНЕЦЬ Ганна Володимирівна, к. е. н., доцент кафедри міжнародних економічних відносин КНТЕУ.

КАЛЮЖНА Наталія Геннадівна, д. е. н., доцент, професор кафедри міжнародних економічних відносин КНТЕУ.

КВАЧ Ярослав Петрович, д. е. н., професор, директор Одеського торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

ЛАЦЕ Наталія, д. е. н., професор Ризького технічного університету (Латвія).

МЕЛЬНИК Тетяна Миколаївна, д. е. н., професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин КНТЕУ.

САЙ Валерій Миколайович, к. е. н., доцент, проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків КНТЕУ.

ФЕДУН Ігор Леонідович, д. е. н., доцент, професор кафедри міжнародних економічних відносин КНТЕУ.

ШЛЮСАРЧИК Богуслав, д. е. н., професор Жешувського університету (Польща).

з юридичних наук:

ГУРЖІЙ Тарас Олександрович, д. ю. н., професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права КНТЕУ.

ДЕШКО Людмила Миколаївна, д. ю. н., доцент, завідувач кафедри міжнародного публічного права КНТЕУ.

КАВКА Інга, д. ю. н., професор Інституту права, адміністрації та економіки Краківського педагогічного університету (Польща).

КАЛЮЖНИЙ Ростислав Андрійович, д. ю. н., професор, заступник директора з наукової роботи Юридичного інституту Національного авіаційного університету (Україна).

КОПИЛЕНКО Олександр Любимович, д. ю. н., професор, директор Інституту законодавства Верховної Ради України (Україна).

ЛАНДЕ Роберт, професор права Балтиморського університету (США).

ОЛШІНИК Олег Вікторович, д. ю. н., с. н. с., професор кафедри загальноправових дисциплін КНТЕУ.

ОНДРОВА Драгомира, д. ю. н., завідувач кафедри державної політики і теорії державного управління, факультет державного управління, Університет Павла Йозефа Шафарика у Кошиці (Словаччина).

ОСИКА Сергій Григорович, к. ю. н., професор кафедри міжнародних економічних відносин КНТЕУ.

ПРИМАК Володимир Дмитрович, д. ю. н., професор кафедри міжнародного приватного, комерційного та цивільного права КНТЕУ.

ФЕРНАНДЕС Антоніо Монтейро, д. ю. н., професор Нового університету Лісабону (Португалія).

ЯКУШЕВИЧ Адам, д. ю. н., доцент Інституту права, адміністрування та менеджменту Університету Казимира Великого в Бидгощі (Польща).

Засновник, редакція,
видавець і виготовлювач

**КИЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Завідувач редакції

І. В. Кривицька

Редактори: Е. Ю. Кириченко,
І. Й. Рассказова, І. С. Салай
Художньо-технічний редактор
А. А. Савчук

Підписано до друку 05.09.2019.
Тираж 200 пр. Зам. 572.

Адреса редакції, видавця,
виготовлювача:
вул. Чигоріна, 57, м. Київ,
Україна, 01042
Телефон редакції: 529-30-61
E-mail: zt@knteu.kiev.ua

Свідцтво про державну
реєстрацію
серія КВ № 22092-11992ПР
від 16.05.2016

Індекс журналу в Каталозі видань
України на 2019 рік – 09641

Надруковано на обладнанні КНТЕУ
Свідцтво суб'єкта видавничої
справи серія ДК № 4620
від 03.10.2013

Видається за рекомендацією
Вченої ради КНТЕУ
(протокол засідання № 1
від 05.09.2019)

Передрук і переклади матеріалів,
опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди
автора та редакції

Журнал представлено в міжнародних і національній наукометричних базах: Індекс Копернікус (Index Copernicus); реферативній базі даних «Україніка наукова», а також у пошуковій системі Академії Google (Google Scholar)

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2019

ЗМІСТ

ГЛОБАЛЬНА ЕКОНОМІКА

КАЛЮЖНА Н., ЛЕЖЕПЬОКОВА В.	Механізм урегулювання суперечок СОТ	5
ОНИЩЕНКО В.	Справедливість у міжнародних економічних відносинах	17

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

ЯСЬКО Ю.	Економіка ХХІ ст.: трансформація ролі держави	34
НЕПИТАЛЮК А.	Детермінанти забезпечення демографічної стійкості	44
КИФЯК О.	Ресурсний потенціал розвитку туристичних дестинацій	60

ФІНАНСИ, ОПОДАТКУВАННЯ, АУДИТ

НАЗАРОВА К., МИСЮК В.	SOX-аудит кредиторської заборгованості	71
СТОЖОК Л.	Еволюція соціального страхування в Україні	81

ВИЩА ОСВІТА

БІДЮК А.	Рейтингування в оцінюванні конкурентоспроможності закладів вищої освіти	95

C O N T E N T

GLOBAL ECONOMY

KALYUZHNA N., LEZHEPOKOVA V.	WTO dispute settlement mechanism	5
ONYSHCHENKO V.	Justice in international economic relations	17

ECONOMIC POLICY

YASKO Yu.	The economy in the XXI century: transformation of the state's role	34
NEPYTALIUK A.	Determinants for the demographic sustainability ensuring	44
KYFIAK O.	Resource potential for development of tourist destinations	60

FINANCES, TAXATION, AUDIT

NAZAROVA K., MYSIUK V.	SOX-audit of accounts payable	71
STOZHOK L.	The evolution of social insurance in Ukraine	81

HIGHER EDUCATION

BIDIUK A.	Rating in assessing the competitiveness of higher education institutions	95

СОДЕРЖАНИЕ

ГЛОБАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

КАЛЮЖНАЯ Н., ЛЕЖЕПЕКОВА В.	Механизм урегулирования споров ВТО	5
ОНИЩЕНКО В.	Справедливость в международных экономических отношениях	17

ЭКОНОМИЧНАЯ ПОЛИТИКА

ЯСЬКО Ю.	Экономика XXI в.: трансформация роли государства	34
НЕПИТАЛЮК А.	Детерминанты обеспечения демографической устойчивости	44
КИФЯК А.	Ресурсный потенциал развития туристических дестинаций	60

ФИНАНСЫ, НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ, АУДИТ

НАЗАРОВА К., МИСЮК В.	SOX-аудит кредиторской задолженности	71
СТОЖОК Л.	Эволюция социального страхования в Украине	81

ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ

БИДЮК А.	Рейтингование при оценивании конкурентоспособности высших учебных заведений	95

УДК 061.1COT DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(105\)01](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(105)01)

КАЛЮЖНА Наталія ..... д. е. н., доцент, професор кафедри міжнародних економічних відносин Київського національного торговельно-економічного університету
E-mail: kalujnaya.natalya@gmail.com .....
ORCID: 0000-0003-0513-705X ..... вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ЛЕЖЕПЬОКОВА Вікторія ..... к. е. н., доцент, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Київського національного торговельно-економічного університету
E-mail: vikale2017@gmail.com .....
ORCID: 0000-0003-4253-6885 ..... вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

МЕХАНІЗМ УРЕГУЛЮВАННЯ СУПЕРЕЧОК СОТ*

Обґрунтовано визначальну роль механізму врегулювання суперечок СОТ у запобіганні ескалації міждержавних торговельних конфліктів та упередженні їх розгортання до стадії торговельних воєн. Запропоновано статичний та динамічний критерії результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ. За результатами аналізу щорічної структури вирішення суперечок протягом 1995–2018 рр. підтверджено переважне дотримання статичного критерію, що свідчить про дієвість механізму врегулювання суперечок як інструменту глобальної торгівлі СОТ. На основі алгоритму перевірки гіпотези існування тенденції засвідчено невиконання динамічного критерію, що може інтерпретуватися як відсутність кумулятивного ефекту від накопичення досвіду врегулювання торговельних суперечок.

Ключові слова: торговельна війна, торговельний конфлікт, торговельна суперечка, коефіцієнт результативності, критерій, гіпотеза існування тенденції.

Калюжная Н., Лежепьекова В. Механизм урегулирования споров ВТО.
Обоснована определяющая роль механизма урегулирования споров ВТО в предотвращении эскалации межгосударственных торговых конфликтов и предупреждении их разворачивания до стадии торговых войн. Предложены статический и динамический критерии результативности механизма урегулирования торговых споров ВТО. На основе результатов анализа ежегодной структуры разрешения споров в 1995–2018 гг. подтверждено преимущественное соблюдение статического критерия, что свидетельствует о действенности механизма урегулирования споров как инструмента глобальной торговли ВТО. На базе алгоритма проверки гипотезы существования

---

* Статтю підготовлено в рамках науково-дослідної роботи «Торговельно-економічні війни: національний та міжнародний вимір» (номер державної реєстрації 0118U000130).

тенденції підтверджено невыполнение динамического критерия, что может интерпретироваться как отсутствие кумулятивного эффекта от накопления опыта урегулирования торговых споров.

Ключевые слова: торговая война, торговый конфликт, торговый спор, коэффициент результативности, критерий, гипотеза существования тенденции.

Постановка проблеми. Активізація та стрімке поширення тенденцій протекціонізму та антиглобалізму в зовнішній політиці держав призводить до суттєвої трансформації умов міжнародної торгівлі. Попри зусилля СОТ щодо забезпечення транспарентності зовнішньоторговельних відносин та лібералізації умов торгівлі, країни демонструють готовність будь-якими методами захистити інтереси вітчизняних виробників як на національному, так і на зовнішніх ринках. На тлі прагнення суб'єктів міжнародної торгівлі відстояти свої національні інтереси навіть через дискримінацію торговельних партнерів підвищується конфліктність міждержавних економічних відносин та зростає кількість міжнародних торговельних суперечок.

Діяльність СОТ, спрямована на мінімізацію ймовірності перетворення торговельних конфліктів між країнами на більш жорсткі форми протистояння, реалізується у формі механізму врегулювання торговельних суперечок. Сутність механізму полягає в усуненні дискримінаційних заходів, ініційованих зовнішньоторговельними партнерами держави – члена організації, за допомогою проведення незалежного розслідування. Механізм вирішення суперечок в рамках СОТ є центральним елементом, що забезпечує безпеку та передбачуваність міжнародної торгової системи та надає країнам – членам СОТ можливість врегулювати торговельні конфлікти в рамках міжнародного публічного права, не вдаючись до розгортання торговельних воєн [2]. Особливо це актуально для України, яка з моменту набуття членства в СОТ активно долучається до міжнародного співробітництва в рамках цієї організації. Попри те, що Україна намагається відстоювати свої національні економічні інтереси в торговельних суперечках, результати їх розгляду експертами СОТ отримуються переважно не на користь нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теоретичних та практичних аспектів виникнення та врегулювання міждержавних торговельних конфліктів у цілому та торговельних суперечок зокрема здійснено в працях таких вітчизняних та закордонних вчених, як В. Онищенко [1], І. Гужва [2], Р. Вульф [3], Т. Гордєєва [4], Т. Ділон [5], Т. Пайосова [6], К. Фліссак [7]. Практичний алгоритм врегулювання суперечок у рамках СОТ наведено в посібнику щодо запровадження та використання відповідного механізму [9] та на сайті організації [8].

Загалом дослідники беззаперечно визнають провідну роль СОТ у сприянні зовнішньоторговельному співробітництву держав та створенні регуляторної нормативно-правової бази міжнародної торгівлі [2–7]. Водночас науковці зауважують загострення проблем забезпечення ефективності діяльності СОТ на сучасному етапі. Так, Т. Пайосова [6] вважає, що механізм врегулювання торговельних суперечок перебуває

у кризовому стані, що є наслідком недосконалості певних правил СОТ. Через двозначність їх тлумачення дедалі частіше виникають прецеденти політично вмотивованого вирішення спорів на користь більш сильних учасників міжнародної торгівлі. У праці Т. Ділон [5] зазначається, що лобіювання інтересів провідних акторів світової політики в рамках СОТ призводить до провалу переговорів щодо розв'язання торговельних спорів та їх ескалації. Цей факт ще раз підкреслює актуальність дослідження результативності застосування інструментів СОТ як засобу запобігання та врегулювання торговельних конфліктів.

Надаючи докладну характеристику та визнаючи важливість інструментів СОТ для регулювання міжнародної торгівлі, дослідники переважно залишають поза увагою питання оцінювання результативності їхнього впливу на торговельно-економічне співробітництво держав. Заслужують на увагу науково-практичні результати дослідження концепції міжнародних торговельних суперечок, отримані Т. Гордєєвою [4]. Так, емпіричне дослідження залежності рівня торгівлі між країнами – членами СОТ та кількістю скарг, що надійшли до Органу розв'язання суперечок цієї організації, дозволило автору зробити висновок про помірну зворотну кореляцію між цими показниками. А саме, коефіцієнт кореляції між щорічними значеннями вартості світового експорту та кількістю зареєстрованих торговельних суперечок склав $-0,67$. Такий результат може інтерпретуватися як свідчення помірної дієвості зусиль СОТ із запобігання торговельним конфліктам між державами. Втім, попри беззаперечне визнання позитивної ролі СОТ у налагодженні торговельно-економічних стосунків між країнами, системні методичні засади оцінки результативності залучення країн до механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ наразі відсутні.

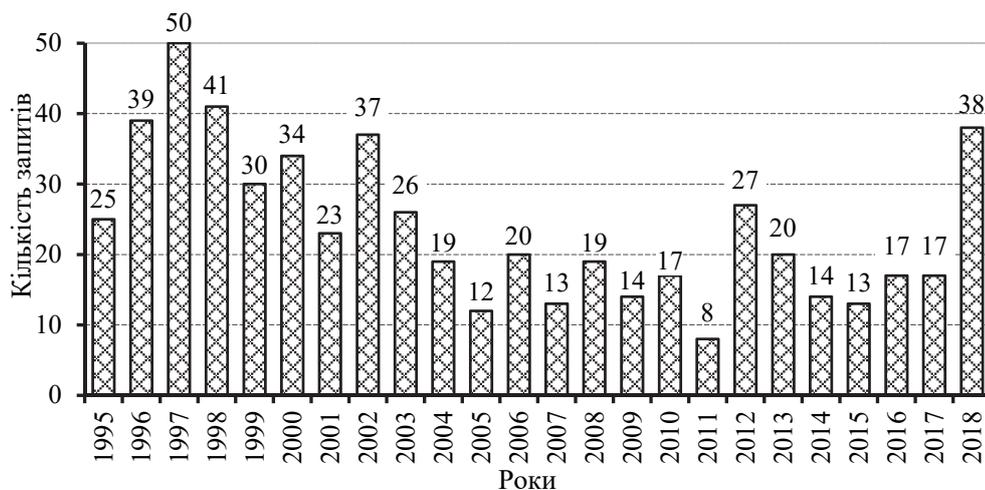
Метою статті є дослідження сутності та результативності застосування механізму врегулювання суперечок СОТ у запобіганні ескалації міждержавних торговельних конфліктів.

Матеріали та методи. Методи аналізу та синтезу використано для систематизації даних щодо поточного статусу торговельних суперечок у рамках СОТ; метод математичного моделювання – для формалізації статичного та динамічного критеріїв результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ; метод статистичного аналізу – для перевірки гіпотези існування тенденції в динаміці коефіцієнта результативності механізму врегулювання торговельних суперечок. Інформаційна база дослідження – наукові видання та матеріали Світової організації торгівлі.

Результати дослідження. Врегулювання суперечок є важливим засобом гарантування виконання членами СОТ зобов'язань, які взяті під час торгових переговорів, завдяки дотриманню визначеної процедури. Механізм вирішення суперечок СОТ залишається однією з фундаментальних основ багатосторонньої торговельної системи, і збільшення кількості суперечок підтверджує значущість цього механізму для членів організації. За статистикою, дві третини країн – членів СОТ (109 зі 159) брали участь у торговельних суперечках як одна зі сторін (позивач, відповідач або третя сторона) [8].

Ускладнення сучасної практики торговельно-економічного співробітництва зумовлює важливість запровадження ефективних механізмів розв'язання торговельних конфліктів. Одним із пріоритетів механізму врегулювання суперечок у рамках СОТ є можливість проведення незалежного розслідування, яке може ініціювати будь-який член організації, щоб відстояти свої права відповідно до досягнутих домовленостей [2]. Система врегулювання суперечок у СОТ ґрунтується на єдиних, уніфікованих та прозорих правилах для всіх учасників, незалежно від їхньої політичної ваги чи економічної могутності. Крім того, обмін інформацією в рамках процедури вирішення торговельних суперечок дає змогу ефективно розв'язувати потенційні конфлікти, знижує невизначеність і підвищує передбачуваність зовнішньоторговельної політики, що є стимулом для торгівлі та інвестицій.

Аналіз даних щодо врегулювання торговельних суперечок у рамках СОТ, починаючи від 1995 р. [8], свідчить, що всього було заявлено про 587 спорів. Щорічна динаміка подання запитів щодо консультацій (рис. 1) вказує на суттєве збільшення їхньої кількості станом на кінець 2018 р., що опосередковано свідчить про зростання міждержавної торговельної напруги внаслідок посилення протекціоністських тенденцій у зовнішньоторговельній політиці.

Рис. 1. Динаміка подання запитів щодо консультацій СОТ з приводу врегулювання торговельних суперечок протягом 1995–2018 рр. [8]

За статистикою, абсолютна більшість торговельних суперечок вирішується на етапі консультацій або на етапі створення Групи експертів, і дуже незначна – завершується відшкодуванням з боку сторони, яка програла. Це підтверджує ефективність використання країнами – членами СОТ механізму консультацій, який передуює ініціюванню власне суперечки як торговельного конфлікту, є повністю відкритим та прозорим, передбачає можливість залучення будь-якої держави та/або міжнародної організації з метою сприяння у встановленні контакту й пошуку компромісу та/або як спостерігача. Саме кількість торговельних суперечок, завершених на

етапі консультацій, може інтерпретуватися як показник дієвості (результативності, ефективності) відповідного механізму СОТ. Завдяки відкритим та прозорим консультаціям країни – члени СОТ можуть дійти згоди щодо вирішення торговельної суперечки (як свідчить статистика, у більшості випадків це й відбувається) і не переводити її у більш конфліктну стадію. Тобто в переважній більшості випадків успішне врегулювання відбувається шляхом досягнення взаємоприйнятого для сторін суперечки рішення на початковому етапі консультацій, тоді як подальше розгортання формальної процедури СОТ відбувається лише у крайньому разі.

Про те, що більшість міждержавних зовнішньоторговельних конфліктів врегулюються на початкових етапах процедури, свідчать дані щодо поточного статусу суперечок у рамках СОТ, наведені в *табл. 1*. Як видно з *табл. 1*, станом на червень 2019 р. 178 торговельних суперечок завершено на етапі консультацій, що становить приблизно 30 % від їхньої загальної кількості. Також варто зважати на значну кількість суперечок (96), які було врегульовано за згодою сторін або відкликано позивачем. Хоча в загальному випадку передбачається повідомлення СОТ про прийняті між сторонами рішення щодо врегулювання суперечки, це робиться не завжди. Через конфіденційний характер консультацій сторони суперечки не завжди надсилають до СОТ нотифікації щодо прийняття взаємоприйнятних рішень, тому умови таких рішень не завжди є загальновідомими. За результатами подання цих запитів не було утворено Групу експертів або не надходило до СОТ повідомлення щодо двостороннього врегулювання чи припинення торговельних спорів. Згідно з визначеною тривалістю етапів процедури врегулювання суперечок відведений на консультації строк не має перевищувати 60 діб (20 – для швидкокопсувних товарів). Це означає, що більшість таких суперечок або була врегульована сторонами без повідомлення СОТ, або втратила свою актуальність, що також свідчить на користь ефективності консультацій як інструменту припинення зовнішньоторговельних конфліктів.

З урахуванням викладених міркувань можна сформулювати критерій результативності механізму розв'язання торговельних суперечок у рамках СОТ як максимізацію кількості торговельних суперечок, врегульованих (вирішених/ припинених/ відкликаних) щороку на етапі консультацій:

$$K_{P(i)} = \frac{n_{\text{КОНС}(i)}}{N_{(i)}} \cdot 100\% \rightarrow \max, \quad (1)$$

де $K_{P(i)}$ – коефіцієнт результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ в i -му році;

$n_{\text{КОНС}(i)}$ – кількість торговельних суперечок в i -му році, врегульованих на етапі консультацій;

$N_{(i)}$ – загальна кількість торговельних суперечок, врегульованих у рамках СОТ в i -му році.

У *табл. 2* наведено результати розрахунку відсоткової частки торговельних суперечок, врегульованих щорічно на різних етапах укрупненої процедури, в загальній кількості суперечок.

Таблиця 1

Поточний статус торговельних суперечок у рамках СОТ станом на 01.06.2019 р.*

Етап вирішення суперечок	Кількість суперечок																			Усього						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013		2014	2015	2016	2017	2018	2019
Запит на консультації	4	12	14	23	10	13	10	9	5	6	4	3	1	5	2	6	1	8	5	0	3	5	8	12	9	178
Запит на створення Групи експертів	1	0	0	0	1	2	1	1	2	0	0	1	1	0	1	0	2	1	2	1	1	3	0	5	3	29
Створення Групи експертів	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	9	17	30
Звіт Групи експертів	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	9	2	12
Звіт Апеляційного органу	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Рішення Апеляційного органу на користь відповідача	0	0	1	5	0	2	3	1	9	1	0	0	0	3	0	1	1	0	1	0	1	0	1	4	1	35
Рішення Апеляційного органу з рекомендаціями до виконання	0	0	0	1	0	0	3	1	1	0	4	0	0	2	3	0	0	0	0	3	9	3	4	7	2	43
Імплементация відповідачем рекомендацій СОТ	0	2	2	7	3	8	12	6	2	4	6	4	2	5	5	6	2	12	3	3	0	0	1	0	0	95
Нотифікація сторін про взаємоприйнятне рішення	0	0	4	0	5	2	1	2	2	1	3	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	23
Подовження процедури забезпечення відповідності	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	2	1	2	0	8
Завершення процедури без підтвердження невідповідності	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3
Завершення процедури з підтвердженням невідповідності	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	7
Запит на повторну апеляцію з боку позивача	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	2	1	9
Задоволення запиту на повторну апеляцію	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	1	0	0	7
Збігання терміну розгляду суперечки (12 місяців)	0	0	1	1	1	3	0	0	0	0	0	0	1	3	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	12
Врегульовані за згодою сторін або відкликані суперечки	3	8	6	13	2	5	9	2	2	4	5	4	5	7	3	2	0	9	2	2	1	2	0	0	0	96
Разом	8	22	28	50	22	37	42	22	25	18	23	14	14	25	16	15	6	31	13	11	19	20	19	51	36	587

* Ненульова кількість суперечок з відповідним поточним статусом.

Джерело: розраховано авторами за даними [8].

Таблиця 2

Частка торговельних суперечок, врегульованих на різних етапах укрупненої процедури СОТ протягом 1995–2018 рр., %

Етапи процедури	Роки																							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Консультації / припинення за згодою	87,5	90,91	71,43	72,0	54,55	48,65	45,24	50,0	28,0	55,56	39,13	50,0	42,86	48,0	31,25	53,33	16,67	54,84	53,85	18,18	21,05	35,0	42,11	23,53
Робота Групи експертів	12,5	0	0	0	4,55	5,41	2,38	4,55	8,0	0	4,35	7,14	14,29	0	6,25	0	33,33	3,23	15,38	9,09	5,26	20,0	10,53	45,10
Робота Апеляційного органу (АО)	0	0	3,57	12,0	0	5,41	14,29	9,09	40,0	5,56	17,39	0,0	0	20,0	18,75	6,67	16,67	0	0	36,36	47,37	20,0	26,32	21,57
Імплементация рішень АО	0	9,09	21,43	14,0	36,36	27,03	30,95	36,36	16,0	27,78	39,13	35,71	14,29	20,0	37,5	40,0	33,33	41,94	23,08	27,27	0	0	5,26	0
Забезпечення відповідності рішень АО	0	0	0	0	0	5,41	4,76	0	4,0	0	0	0	14,29	0	0	0	0	0	0	9,09	10,53	10,0	10,53	5,88
Повторна апеляція (за наявності)	0	0	0	0	0	0	2,38	0	4,0	11,11	0	7,14	7,14	0	0	0	0	0	7,69	0	15,79	10,0	5,26	3,92
Збігання терміну розгляду суперечки	0	0	3,57	2,0	4,55	8,11	0	0	0	0	0	0	7,14	12,0	6,25	0	0	0	0	0	0	5,0	0	0

Джерело: розраховано авторами за даними [8].

Очевидно, що кількісним еквівалентом запропонованого коефіцієнта $K_{P(i)}$ є частка торговельних суперечок СОТ, врегульованих на етапі консультацій, у загальній кількості щорічно вирішених суперечок. До таких суперечок доцільно віднести як ті, які врегульовано завдяки двостороннім консультаціям, так і ті, які припинено на цьому етапі розгляду за згодою сторін без надсилання нотифікації до СОТ або відкликано позивачем. Як видно з *табл. 2*, вимога щодо максимізації частки суперечок, врегульованих щорічно на етапі консультацій, переважно виконується – зокрема без винятків в період 1995–2004 рр. Частка торговельних суперечок, вирішених на етапі консультацій (коефіцієнт результативності), коливається від 90,91 % у 1996 р. до 28 % у 2003 р. У наступні роки високі значення коефіцієнта результативності в цілому зберігаються, але існують і певні винятки, коли максимальна кількість суперечок врегульовується на етапі роботи Групи експертів (2011, 2018 рр.), роботи Апеляційного органу (2014, 2015 рр.) або імплементації його рішень (2005, 2009, 2011, 2014 рр.). Проте кількість суперечок, вирішених або припинених на етапі консультацій, кожного року є суттєвою. Це означає, що країни – члени СОТ здебільшого ефективно використовують переваги механізму врегулювання торговельних суперечок та досягають згоди до розгортання ситуації до більш конфліктної стадії.

Значення коефіцієнта результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ може розглядатися як його щорічна статична характеристика, тоді як динамічною варто вважати забезпечення висхідної динаміки коефіцієнта результативності $K_{P(i)}$ протягом досліджуваного періоду:

$$\Delta K_P = K_{P(i)} - K_{P(i-1)} \succ 0, \quad (2)$$

де ΔK_P – приріст коефіцієнта результативності механізму врегулювання торговельних суперечок;

$K_{P(i)}$ – значення коефіцієнта результативності в i -му році;

$K_{P(i-1)}$ – значення коефіцієнта результативності в $(i-1)$ -му році.

Щорічне збільшення частки торговельних суперечок, вирішених на етапі консультацій, свідчило б про накопичення досвіду використання механізму СОТ завдяки прозорості, відкритості та гласності консультацій. Але, як зображено на *рис. 2*, динаміка частки таких суперечок (кількісний еквівалент коефіцієнта результативності) не демонструє висхідного тренду.

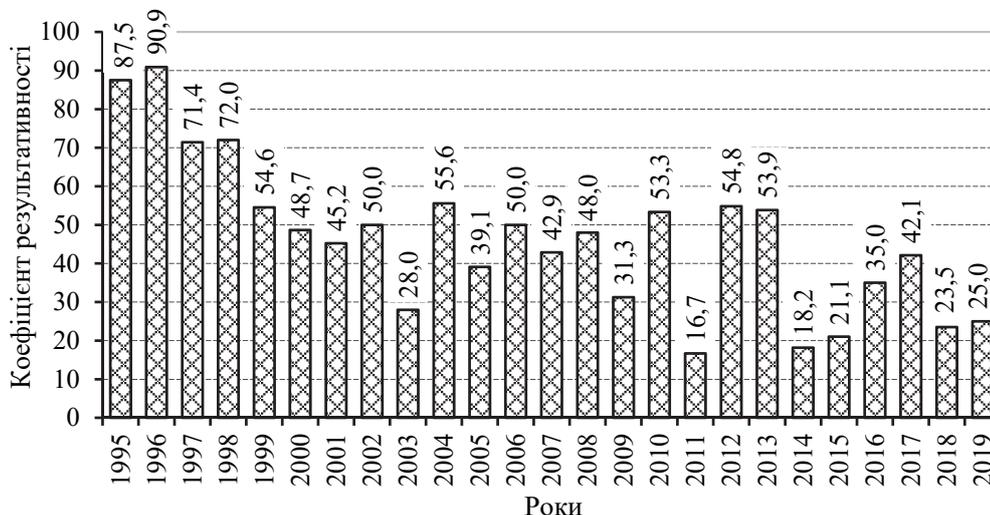
Якщо в період 1997–2001 рр. очевидним є стрімке зниження значення коефіцієнта, в наступні роки важко візуально встановити наявність як позитивного, так і негативного тренду в його динаміці.

Більш ґрунтовно описати динаміку коефіцієнта результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ дає змогу алгоритм перевірки гіпотези існування тенденції, який уможливує виявлення висхідних та низхідних серій в часовому ряді розвитку об'єкта. Для досліджуваного часового ряду

$$\bar{Y} = y_1, y_2, \dots, y_t, \dots, y_n : t = 1, \dots, n, \quad (3)$$

визначається послідовність, знаків виходячи з умов:

$$\begin{aligned} &"+", \text{ якщо } y_{t+1} - y_t > 0, \\ &"-", \text{ якщо } y_{t+1} - y_t < 0. \end{aligned} \tag{4}$$

Рис. 2. Динаміка коефіцієнта результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ протягом 1995–2019 рр.

Джерело: авторська розробка.

Водночас якщо наступне спостереження дорівнює попередньому, то в розрахунок береться лише одне спостереження. Висновок про існування тенденції може бути зроблений за результатами аналізу системи нерівностей:

$$\begin{cases} v(n) > [(2n-1)/3 - 1,96\sqrt{(16n-29)/90}] \\ l_{max}(n) \leq l(n) \end{cases}, \tag{5}$$

де n – кількість спостережень для досліджуваного часового ряду розвитку об'єкта;

$v(n)$ – кількість серій, тобто послідовностей розташованих поспіль однакових знаків («плюсів» або «мінусів») у часовому ряді розвитку об'єкта (один «плюс» або «мінус» також вважається серією);

$l_{max}(n)$ – протяжність найдовшої серії;

$l(n)$ – табличне значення, залежне від кількості спостережень:

$$\begin{aligned} n \leq 26 &\rightarrow l(n) = 5, \\ 26 \leq n \leq 153 &\rightarrow l(n) = 6, \\ 153 \leq n \leq 170 &\rightarrow l(n) = 7. \end{aligned} \tag{6}$$

Якщо порушується система нерівностей (5), то гіпотеза про відсутність тренду відкидається з довірчою ймовірністю 0,95.

Перевіримо гіпотезу про існування позитивної тенденції в динаміці коефіцієнта результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ протягом 1995–2018 рр. Вихідні дані для розрахунку наведено в *табл. 3*.

Кількість серій у значеннях коефіцієнта результативності дорівнює 18, протяжність найдовшої серії – 3. Система рівнянь для перевірки гіпотези про існування тенденції в значеннях коефіцієнта має такий вигляд:

$$\begin{cases} 18 > [(2 * 24 - 1) / 3 - 1,96 \sqrt{(16 * 24 - 29) / 90}] \\ 3 \leq 5 \end{cases}$$

У результаті спрощення системи нерівностей отримуємо

$$\begin{cases} 18 > 11,78 \\ 3 \leq 5 \end{cases}$$

Система нерівностей не порушена, тобто гіпотеза про відсутність тренду приймається з довірчою ймовірністю 0,95. Іншими словами, протягом періоду 1995–2018 рр. не може бути підтверджена тенденція до збільшення (або зменшення) коефіцієнта результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ, кількісним еквівалентом якого є відсоток суперечок, вирішених або врегульованих на етапі консультацій.

Таким чином, за підсумками аналізу результативності механізму вирішення торговельних суперечок СОТ визначено два критерії його результативності, дотримання яких можна оцінити протягом 1995–2018 рр.: *статичний* (коефіцієнт результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ в *i*-му році $K_{P(i)}$, який визначається як максимізація кількості торговельних суперечок, урегульованих щороку на етапі консультацій, переважно виконується протягом аналізованого періоду) і *динамічний* (висхідна динаміка коефіцієнта результативності $K_{P(i)}$, не виконується протягом аналізованого періоду).

Таблиця 3

Вихідні дані для перевірки гіпотези про існування тенденції в динаміці коефіцієнта результативності

Роки (t)	Значення коефіцієнта (Y_t , %)	Серії (q_i)
1995	87,50	
1996	90,91	+
1997	71,43	-
1998	72,00	+
1999	54,55	-
2000	48,65	-
2001	45,24	-
2002	50,00	+
2003	28,00	-
2004	55,56	+
2005	39,13	-
2006	50,00	+
2007	42,86	-
2008	48,00	+
2009	31,25	-
2010	53,33	+
2011	16,67	-
2012	54,84	+
2013	53,85	-
2014	18,18	-
2015	21,05	+
2016	35,00	+
2017	42,11	+
2018	23,53	-

Джерело: авторська розробка.

Висновки. Результати дослідження сутності та особливостей механізму врегулювання торговельних суперечок, практична реалізація якого забезпечується завдяки відкритості та прозорості консультацій країн – членів СОТ, підтверджують його ключову роль у запобіганні ескалації міждержавних торговельних конфліктів. Розгортання формальної процедури врегулювання суперечок до наступних стадій відбувається лише у разі відсутності можливості компромісу між учасниками торговельного конфлікту на етапі консультацій. Свідченням дієвості консультацій як інструменту запобігання ескалації міждержавних конфліктів у сфері зовнішньої торгівлі є результати розрахунку запропонованих статичного та динамічного критеріїв результативності механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ.

Виконання (у переважній більшості випадків) статичного критерію результативності дає змогу зробити висновок, що щорічна структура врегулювання суперечок протягом 1995–2018 рр. у цілому відповідає вимогам максимізації кількості суперечок, вирішених на етапі консультацій. Це означає, що використання державами переваг механізму врегулювання торговельних суперечок СОТ дійсно забезпечує вирішення торговельних конфліктів на ранніх етапах їхнього розвитку, а їхня найбільша кількість розв'язується ще на етапі проведення консультацій. Водночас протягом досліджуваного періоду не може бути підтверджена висхідна динаміка кількості суперечок, вирішених на етапі консультацій (динамічний критерій), що може інтерпретуватися як відсутність кумулятивного ефекту від накопичення досвіду участі в процедурі врегулювання суперечок. У разі підвищення рівня поінформованості країн – суб'єктів міжнародної торгівлі про дієвість консультацій СОТ у відстоюванні їхніх національних інтересів можна очікувати стабільного збільшення значень як статичного, так і динамічного критеріїв, що свідчатиме про результативність механізму врегулювання суперечок.

Перспективою подальших досліджень є розроблення методичних засад оцінювання на національному рівні результативності системи врегулювання суперечок СОТ як засобу запобігання ескалації міждержавних торговельних конфліктів та упередження їх розгортання до стадії торговельних воєн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Онищенко В. П. Геоелекономічний зміст міжнародних конфліктів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 2. С. 20-35.
2. Гужва І. Механізм вирішення торговельних суперечок: теоретичні аспекти і сучасна практика в Україні та світі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 13. С. 8-13.

3. Wolfe R. Letting the Sun Shine in at the WTO: How Transparency Brings the Trading System to Life. URL: https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201303_e.htm.
4. Гордєєва Т. Міжнародні торговельні суперечки у сучасній регулятивній парадигмі. *Міжнародна економічна політика*. 2013. № 2. С. 101-125.
5. Dillon Thomas J. The World Trade Organization: A New Legal Order for World Trade? URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1525&context=mjil>.
6. Payosova T., Hufbauer G., Jeffrey J. The Dispute Settlement Crisis in the World Trade Organization: Causes and Cures. URL: <https://www.piie.com/system/files/documents/pb18-5.pdf>.
7. Фліссак К. А. Міжнародні торговельні спори і місце економічної дипломатії у їх врегулюванні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. Вип. 127. Ч. II. С. 152-164.
8. World Trade Organization. WTO Dispute Settlement. URL: http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm.
9. Посібник щодо механізму врегулювання суперечок у рамках Світової організації торгівлі. К.: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2016. 31 с.

Стаття надійшла до редакції 07.06.2019.

Kalyuzhna N., Lezhopkova V. WTO dispute settlement mechanism.

Background. *The WTO dispute settlement mechanism ensures the security and predictability of the international trading system, which necessitates evaluating the effectiveness of its application.*

The review of scientific sources. *There are no systematic methodological bases for assessing the effectiveness of countries' involvement in the WTO dispute settlement mechanism.*

The aim of the article is to investigate the nature and effectiveness of the WTO dispute settlement mechanism.

Materials and methods. *Methods of analysis and synthesis, method of mathematical modeling, method of statistical analysis are used in the article. The research based on scientific publications and materials of the World Trade Organization.*

Results. *In the article static and dynamic criteria for the effectiveness of the WTO trade dispute settlement mechanism have been proposed. The prevailing adherence to the static criterion is confirmed, which proves the validity of the WTO consultation procedure. The non-fulfillment of the dynamic criterion is evidenced, which can be interpreted as the lack of cumulative effect from the accumulated experience of settlement of trade disputes.*

Conclusion. *The results of the calculation of the proposed static and dynamic criteria are evidence of the key role of the WTO dispute settlement mechanism in preventing escalation of interstate trade conflicts.*

Keywords: trade war, trade conflict, trade dispute, effectiveness ratio, criterion, hypothesis of existence of a trend.

REFERENCES

1. Onyshhenko, V. P. (2019). Geoeconomichnyj зміst mizhnarodnyh konfliktiv [Geo-economic content of international conflicts]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 2, 20-35 [in Ukrainian].

2. Guzhva, I. (2015). Mehanizm vyrishennja torgovel'nyh superechok: teoretychni aspekty i suchasna praktyka v Ukraini ta sviti [Trade dispute settlement mechanism: theoretical aspects and current practice in Ukraine and the world]. *Naukovyj visnyk Mizhnarodnogo gumanitarnogo universytetu – Scientific bulletin of the International Humanitarian University*, 13, 8-13 [in Ukrainian].
3. Wolfe, R. Letting the Sun Shine in at the WTO: How Transparency Brings the Trading System to Life. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201303_e.htm [in English].
4. Gordjejeva, T. (2013). Mizhnarodni torgovel'ni superechky u suchasnij reguljativnij paradygmi [International trade disputes in the current regulatory paradigm]. *Mizhnarodna ekonomichna polityka – International economic policy*, 2, 101-125 [in Ukrainian].
5. Dillon, Thomas J. The World Trade Organization: A New Legal Order for World Trade? Retrieved from <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1525&context=mjil> [in English].
6. Payosova, T., Hufbauer, G., & Jeffrey, J. The Dispute Settlement Crisis in the World Trade Organization: Causes and Cures. Retrieved from <https://www.piie.com/system/files/documents/pb18-5.pdf> [in English].
7. Flissak, K. A. (2016). Mizhnarodni torgovel'ni spory i misce ekonomichnoi' dyplomatii' u i'h vreguljuvanni [International trade disputes and the place of economic diplomacy in its settlement]. *Aktual'ni problemy mizhnarodnyh vidnosyn – Actual problems of international relations*. (Is. 127). (Part II), (pp. 152-164) [in Ukrainian].
8. World Trade Organization. WTO Dispute Settlement. Retrieved from http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm [in English].
9. Posibnyk shhodo mehanizmu vreguljuvannja superechok u ramach Svitovoi' organizacii' torgivli [Handbook on the WTO Dispute Settlement Mechanism]. (2016). Kyiv: Ministerstvo ekonomichnogo rozvytku i torgivli Ukrainy [in Ukrainian].

ОНИЩЕНКО Володимир д. е. н., професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин Київського національного торговельно-економічного університету
E-mail: ov2016@ukr.net
 ORCID: 0000-0003-3742-5195 вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ*

Уточнено поняття «економічна справедливість» та «справедливість міжнародних економічних відносин» (МЕВ). Встановлено, що в основу механізму їх формування покладено природну нерівність суб'єктів та ефективність діяльності. Моделювання механізму формування справедливих МЕВ пропонується базувати на теорії ігор, що повторюються; досягнення Парето-оптимуму системи трактується як стан їх справедливості. Введено поняття «ціна справедливості».

Ключові слова: економічна справедливість, справедливість МЕВ, економічний конфлікт, теорія ігор, Парето-оптимальність, ціна справедливості.

Онищенко В. Справедливость в международных экономических отношениях.

Уточнены понятия «экономическая справедливость» и «справедливость международных экономических отношений» (МЭО). Установлено, что основой механизма их формирования является естественное неравенство субъектов и эффективность деятельности. Моделирование механизма формирования справедливых МЭО предлагается базировать на теории повторяющихся игр; достижение Парето-оптimumа системы трактуется как состояние их справедливости. Введено понятие «цена справедливости».

Ключевые слова: экономическая справедливость, справедливость МЭО, экономический конфликт, теория игр, Парето-оптимальность, цена справедливости.

Постановка проблеми. Усі війни у світі, в тому числі й економічні, велися заради встановлення реально чи фіктивно знехтуваної справедливості. Тому проблеми міжнародних економічних конфліктів необхідно починати з визначення та дослідження проблеми справедливості міжнародних економічних відносин, бо в іншому разі ми не розумітимемо, чому вони виникають та як їм можливо запобігти.

Сьогодні популярним твердженням є те, що міжнародні відносини несправедливі, що світове багатство розподілено вкрай нерівномірно, що міжнародна торгівля збагачує багатих і збіднює нужденних, що глобалізація вигідна тільки багатим, що світ знаходиться у стані перманентних криз, зубожіння тощо і, як наслідок, політичних та економічних протистоянь і війн. Але коли і хто за історію людства говорив, що воно, людство, живе у справедливості та достатку? Ніхто!

* Стаття підготовлена у межах виконання науково-дослідної роботи «Торговельно-економічні війни: національний та міжнародний вимір» (номер державної реєстрації 0118U000130).

А чи насправді це так? Щоб відповісти на це питання, необхідно, принаймні, визначитися: по-перше, що слід розуміти під справедливістю міжнародних відносин, і, зокрема, економічних; по-друге, чому ми говоримо про несправедливість МЕВ та глобалізації; по-третє, і, головне, якою мірою вони несправедливі та як можливо поліпшити їхній стан?

Завдання непросте, тому що справедливість є оціночною морально-етичною категорією, що робить проблематичним її інтерпретацію в існуючому економічному дискурсі. Але, як показує людська практика, моральні та соціальні установки людей формують їх економічну ментальність і культуру. І, як слушно зауважив Ф. Хайек, розширений порядок людської співпраці, який ми називаємо капіталізмом «... виник з ненавмисного наслідування певних традиційних і, головним чином, моральних практик (*practices*)» [1, с. 15]. Особливо це стосується справедливості, яка є фундаментом існування будь-якої людської спільноти, тому що вона визначає якість взаємовідносин між її членами, в тому числі й економічних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системне європейське уявлення про справедливість пов'язується передусім з Аристотелем та Платоном, Фомаю Аквінським, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббсом, Д. Юмом, А. Смітом, Г. Гегелем, І. Кантом, Й. Г. Фихте та іншими видатними особистостями. Серед сучасних досліджень справедливості найбільш відомі праці Р. Нозіка, Дж. Ролза, А. Сена, Ф. Хайєка, С. Боулза та Д. Макклоскі.

У праці Р. Нозіка «Анархія, держава та справедливість» [2] розглянуті проблеми справедливості з позицій нормативної політичної філософії та лібертарізму. Щодо соціально-економічної справедливості, то автор резонно вважає, що вільний ринок є гарантом справедливості. Праці Ф. Хайєка [1; 3] мають фундаментальне значення у розумінні того, що соціальна та економічна справедливість продукується ринком (природним розширеним порядком у його термінології), хоча його важко віднести до лібертаріанця. Щодо праць С. Боулза [4] та Д. Макклоскі [5], то вони дотично у загальному плані на фоні моральних аспектів економічного життя розглядають проблеми соціально-економічної справедливості. Долучилися до досліджень проблем справедливості й українські вчені А. Гергун [6] та В. Левкулич [7], але їхні напрацювання мають філософський зміст і цікаві саме з цих позицій в обґрунтуванні справедливості МЕВ.

Щодо конкретно проблеми справедливості МЕВ, то автору не відомі, скажімо, за останні п'ять років наукові публікації, які заслуговують на увагу. Є цікаві дослідження справедливості міжнародних відносин у контексті міжнародного права, але економічна сторона цієї проблеми досліджена мало. Зауважимо, що спочатку виникають економічні аспекти соціально-економічної справедливості, а потім правові. Тому авторська концепція справедливості МЕВ частково базується на економічних концепціях Дж. Ролза [8] та А. Сена [9], які стали

класичними, так як саме вони відійшли від філософської та юридичної риторики і звернули увагу на обґрунтування методологічного каркасу механізму забезпечення соціально-економічної справедливості, який би дав змогу певною мірою «...слугувати основою для практичних роздумів, розробки методів оцінки того, як зменшити несправедливість та укріпити справедливість, а не тільки намагатися описувати досконало справедливі суспільства, чим, в основному, як раз і займаються теорії справедливості у сучасній політичній філософії»¹ [9, с. 13–14]. Це ж стосується і проблеми справедливості МЄВ, бо такий підхід дасть змогу у практичній площині розглянути актуальні проблеми міжнародного руху ресурсів та світового доходу, незбалансованість якого призводить до міжнародних конфліктів та війн, до торгово-економічних протистоянь. А тому сьогодні слід приділяти більше уваги саме цьому напрямку дослідження, бо він може дати результати, реалізація яких дасть змогу зменшити як глобальну, так і регіональну конфліктність.

Мета статті – уточнення економічного дискурсу поняття «справедливість» у контексті теорії та практики міжнародних економічних відносин та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення механізму досягнення прийнятної її рівня для суб'єктів МЄВ.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження слугували праці вітчизняних та зарубіжних фахівців. У процесі підготовки статті використано загальнонаукові методи дослідження: історичний, аналіз, синтез та абстракції.

Результати дослідження. Існують різні теоретичні концепції справедливості, і кожна з них претендує на певну істинність та віру в неї. У кожного своя уява про справедливість, а тому, перефразовуючи відоме китайське прислів'я щодо правди, то є справедливість моя, є твоя, і є справжня. Можливо у концептуальному плані наблизитися до її загального розуміння, скажімо, у контексті того, що кожному буде віддано по заслугах його. Саме наблизитися, тому що, як зауважив Л. Мізес, «Мрії про «справедливий» світоустрій, який оцінить індивідуума по його «дійсних заслугах», є зручним притулком усіх, хто не до кінця чесний перед самим собою» [10, с. 156], хто не розуміє відносної природи справедливості та несправедливості (зла та добра, правди та неправди) як атрибутів людського буття.

Поняття справедливості формується під дією багатьох чинників різної природи. Але головні з них – нерівність можливостей відносно досягнення певної мети та конкуренція у процесі цієї дії. Нерівність – притаманна людській природі (рівність – це химера, говорив Вольтер), а тому вона не може бути справедливою чи несправедливою у її європейському дискурсі за умови наявності основних суспільних інститутів (вільний ринок, приватна власність, система захисту основних прав і свобод), крім випадків, коли вона встановлюється інститутами, які обмежують природні права людини на вільний доступ до можливостей

¹ Усі цитати з іншомовних джерел наводяться у перекладі автора статті.

свого розвитку. Конкурентна боротьба в силу нерівності породжує тих, хто виграв, і тих, хто програв її. Саме останні й апелюють до справедливості та намагаються встановити новий, на їх думку, справедливий порядок, що призводить до різних за формою, силою та наслідками конфліктів.

У цьому плані часто говорять про заздрість, як реакцію на несправедливість та рушій конфліктів, як стимул до конкурентних дій (Мізес, Хасейк та ін.).

Справедливість – це моральний категоричний імператив суспільної поведінки людей, при реалізації якого суспільство перебуває у погодженому та безконфліктному режимі розвитку. Категоричний імператив, за Кантом, є загальнообов'язковим принципом, яким мають слідувати всі люди незалежно від їх походження та стану. Але для цього необхідно встановити та прийняти ці принципи та правила, за якими варто жити. Тобто справедливість має нормативний характер. Йдеться про природний спонтанний характер формування норм справедливості протягом людського буття та діяльності, які через невпинний та всеосяжний процес глобалізації стають поступово загальнолюдськими. Ф. Хасейк відзначає, що «тільки ті загальні й абстрактні правила, які людина повинна враховувати, приймаючи індивідуальні рішення заради досягнення індивідуальних цілей, заслуговують того, щоби їх називали моральним» [1, с. 115]. Саме у такому контексті потрібно розуміти *нормативний* характер справедливості.

При цьому, як зауважує Ю. Хабермас: «Норма є дієвою тільки тоді, коли її прямі та побічні наслідки можуть бути без будь-якого насилля прийняті всіма, кого ці норми стосуються» [11, с. 113]. Але це в ідеалі, вона (норма) може бути прийнята більшістю, а тому розуміючи, що імператив справедливості має бути імплементований у суспільство, він говорить про «процедурність», яка перетворює її в атрибут суспільства. Варто також погодитися з тезою Ф. Хайєка щодо того, що справедливість, в принципі, базується на певних загальних правилах дій, безвідносно до суб'єктів та їх цілей, які визнаються певним соціумом припустимими, а наразі справедливими безвідносно до результатів дій [5, с. 205]; у випадку міжнародних відносин, «...міжнародного права, яке обмежило б можливості національних урядів завдавати один одному шкоди» [3, с. 470].

Щодо *соціально-економічної справедливості* (хоча Ф. Хайєк не визнає цього поняття [1, с. 19]), то вона не є якимось окремим феноменом поняття справедливості, вона є його невід'ємною частиною, але має свою особливість, яка полягає, так би мовити, у «матеріалізації» її моральних принципів – довіри та чесності. Дж. Ролз, відзначає з цього приводу: справедливість через довіру та чесність стає потужною економічною силою [8, с. 20]. *Чесність* – це виконання взятих зобов'язань, і якщо її розглядати в економічній площині, то чесність породжує довіру, яка знижує трансакційні витрати та підвищує ефективність економічних відносин, у тому числі і міжнародних. Згадаємо у цьому контексті теорію Р. Коуза.

Для того щоб включити справедливість до дискурсу економічної теорії, необхідно розширити поняття *економічної ефективності*, яке не є простим і чітко визначеним у термінах витрат та результатів з огляду на соціальну сутність людини та її діяльність. Тобто ефективність економічного процесу необхідно розглядати не тільки як співвідношення витрат та результатів, але й оцінювати вплив його на рівень та якість життя людей, на соціальне облаштування суспільства, тому що саме для цього людина займається економічною діяльністю. Ми не повинні вважати, що соціальні аспекти нашого життя є зовнішнім навантаженням на економіку, що для побудови справедливого суспільства потрібно жертвувати економічною ефективністю тощо. Ефективність функціонування економіки країни завжди має соціально-економічний вимір і по-суті має синергетичну природу. Саме на це орієнтується економічний розвиток ряду європейських країн (соціально орієнтовані економіки скандинавських країн). Справедливість доповнює поняття «ефективність економічного процесу (діяльності)», розширює його до розуміння того, що центральне місце в економіці посідає людина з усіма своїми інтенціями та моральними і соціальними установами. Саме це має на увазі Дж. Стігліц, коли відзначає, що справедливість, крім своєї моральної цінності, є важливим фактором ефективності [12, с. 347].

У контексті проблем економічної справедливості слід звернутися до утилітаризму – етичної концепції, яка розглядає прагнення до особистої вигоди як основного стимулу і спонукального мотиву економічної діяльності та поведінки людини. У міжнародному контексті це намагання суб'єкта міжнародних відносин реалізувати власні інтереси: для країни – національні економічні та політичні, які ототожнюються з інтересами національної еліти; для транснаціональних корпорацій – корпоративні.

Критики утилітаризму вказують на його обмеженість, на те, що він не враховує моральні аспекти суспільного розвитку, природні права людини, але він враховує головне – ресурси її життя та діяльності. Піддається критиці мета утилітаризму, особиста вигода, яка, на думку її критиків, є аморальною і несправедливою. Але якщо вона реалізується в рамках закону, то чому вона є аморальною? Згадаємо у цьому контексті тезу Е. Канта: «... поведься так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особистості, і в особистості всякого іншого як до мети і ніколи не ставився би до нього як до засобу» [13 с. 205].

Економічна справедливість, як правило, має розподільчий характер (*distributive justice*), і базується на природній нерівності людей та їх соціальних утворень, ефективності їх економічної діяльності та розподілу її результатів за принципом *sum cuique* (кожному своє). Виникає питання, який механізм може задовольнити вимоги людей до справедливого розподілу? Таким механізмом є *ринок*: він віддзеркалює людську природу та спричинені нею відносини, які ніколи не можуть бути «абсолютно справедливими» в силу того, що люди нерівні між собою,

що у кожного є свій відтінок розуміння справедливості/несправедливості, добра/зла, а будь-яке штучно створене «справедливе суспільство», як свідчить досвід комуністів та соціалістів, рано чи пізно призводить до його загибелі. Ринок не є ідеальним механізмом формування справедливого устрою світу, тому що в його основу покладено конкуренцію, а тому завжди є переможені та незадоволені. Але де і хто запропонував і, головне, втілив інший, більш ефективний та справедливий порядок економічних відносин? Наявність таких інститутів, як приватна власність (відомий вислів Дж. Локк: «де немає власності, там немає і справедливості»), конкурентні ринки та верховенство закону забезпечують високоефективні рішення проблем розподілу, але це може бути тільки за умови існування та ефективного функціонування одночасно їх всіх.

Стосовно поширеного серед філософів трансцендентального дискурсу до розуміння справедливості, сутність якого полягає у трактуванні базових моральних принципів як інтелектуальних духовних та моральних конструкцій, то ці погляди мають право на існування, але не дають конкретних підходів до формування і, головне, реалізації справедливих рішень у сфері, наприклад, економічної діяльності, в тому числі і міжнародної. Тому слід погодитися з думкою А. Сена, що «...трансцендентальна теорія справедливості просто займається іншими питаннями, а не тими, що важливі для порівняльної оцінки справедливості, тому її питання можуть бути вельми цікавими з інтелектуальної точки зору і при цьому не мати безпосереднього значення для вибору, з яким приходиться мати справу. Нам же потрібно засноване на публічному розумінні узгоджене рішення відносно пріоритетності альтернатив, які допускають реалізацію основних принципів справедливості» [9, с. 54].

Щодо розуміння справедливості МЄВ, то воно базується на тому, що: *по-перше*, суб'єкти міжнародних відносин мають різні інтереси, що спричиняє між ними конфлікти; *по-друге*, як наслідок, виникають процеси перерозподілу ресурсів між ними; *по-третє*, конфлікт інтересів та перерозподільні процеси є іманентною властивістю будь-якого міжнародного процесу взаємодії; *по-четверте*, суб'єкти міжнародних відносин зацікавлені у погодженні інтересів. Тому поняття «справедливість МЄВ» можна визначити як економічні відносини між країнами, які задовольняють всі сторони; між ними відсутні аргументовані заперечення проти існуючих домовленостей, які прийняті на основі міжнародного права та не заперечують національні правові норми. До того ж справедливий МЄВ – це такий їх стан, при якому всі сторони домовленостей впевнені, що ніхто не буде застосовувати дії, які можуть призвести до втрат з будь-якої сторони.

У кожній країні є свої національні особливості розуміння справедливості, на основі яких вони формують свій суспільний устрій, а також відносини з іншими країнами. Завдання полягає в тому, щоб збалансувати ці національні особливості відносно визначеного предмета (ресурсу, дії тощо) міжнародних відносин і прийти до рівноважного

стану як умовного стану справедливості. Несправедливість, яка притаманна державному устрою певної країни, гальмує її економічний розвиток, тому що інші країни намагаються мати з ними обмежені економічні відносини в силу низького рівня довіри до її еліти.

Щодо розуміння глобальної справедливості, то воно потребує передусім розуміння (моделі) глобального порядку. Як зазначав Г. Кісінджер, ми живемо в історичний період, для якого характерна майже відчайдушна гонитва за невлотимим загальним розумінням концепції світового порядку [14, с. 6]. Крім того, потрібно, принаймні, сформулювати принципи глобальної справедливості і забезпечити їх виконання на всіх ієрархічних рівнях міжнародних відносин. Тобто необхідно для цього створити і забезпечити реальну діяльність глобальної структури на кшталт теоретичного фантома «світовий уряд».

Яким має бути справедливий світовий економічний порядок – ніхто не знає, проте бажаючих його збудувати багато. Але всі суспільні конструкції людського розуму не є життєздатними. Світовий порядок є результатом природного еволюційного процесу, двигуном якого є конкуренція, по суті він є плодом буття та діяльності всього людства, що означає: кожна країна займає те місце на політичній та економічній мапі світу, яке вона виборола у конкурентній боротьбі. А розмови про несправедливість – це політика, до якої вдаються аутсайтери аби виправдати свої поразки.

Багато розмов точиться про несправедливість глобалізації. Але від неї виграють всі – хто більше, а хто менше, тому це не означає, що глобалізація та міжнародний поділ праці несправедливі. Глобалізація – природний еволюційний процес, який має свою логіку і не може бути справедливим чи несправедливим відносно людини. Несправедливими можуть бути дії та політика конкретних суб'єктів, які можуть мати глобальний зміст. Нерівність у світі та пов'язані з нею проблеми породжує не глобалізація, а інші чинники, які мають цивілізаційну природу [15]. Це ж стосується і проблеми формування глобальної нерівності у доходах населення, яку ґрунтовно дослідив Б. Міланович [16]. Глобалізація розширює простір конкуренції і дає змогу більш пристосованим до змін націям досягати більшого успіху порівняно з іншими.

Щодо розуміння механізму досягнення більшої глобальної та міжнародної справедливості, то певною мірою можна погодитися з Дж. Стігліцем, який вважає, що його зміст полягає у створенні рівних можливостей для розвитку людей у всесвітньому масштабі. Науковець виходить з того, що основне благо глобалізації – доступ до можливостей відтворення кожною людиною бажаного рівня індивідуального економічного, соціального та культурного розвитку, що надає можливість країнам краще використовувати свої людські ресурси, забезпечити кожному можливість повного використання свого потенціалу, підвищити ефективність і справедливість розподілу національного продукту [12, с. 349]. Так, це повинно статися, але проблема полягає в тому,

що можливостями необхідно раціонально і ефективно скористатися. Чому можливостями глобалізації скористалися Республіка Корея, Японія, Китай та інші, а Україна, скажімо, ні? Бо ми всі різні, й по-різному ставимося до свого життя та його економічного і соціального облаштування.

Як приклад розглянемо міжнародну торгівлю, на справедливості якої є постійні нарікання. Про справедливості міжнародної торгівлі говорили і на саміті G20 (Осака, 28–29 червня 2019 р.) Відомо, що рівні умови для реалізації можливостей щодо торгівлі суб'єктам МЕВ надає режим вільної торгівлі. Але саме вільна торгівля піддається критиці переважно з боку менш успішних країн, адже вони не можуть скористатися рівними умовами, бо не витримують конкуренції, і для того, щоб розвиватися, вимагають преференцій, які би обмежували конкуренцію на їх користь як на власному, так і на зовнішніх ринках. Але чи справедлива така вимога? До того ж, якщо йдеться про несправедливість міжнародної торгівлі, то необхідно починати з несправедливості світового поділу праці (саме цей феномен покладено в основу міжнародної торгівлі), але останній є природним спонтанним результатом людської діяльності, а тому не може бути справедливим чи несправедливим. Говорити про несправедливість міжнародної торгівлі можливо тоді, коли вона здійснюється за правилами (інститутами), які створюють люди і які обмежують можливості щодо економічного розвитку та торгівлі певної країни. У цьому контексті слід звернути увагу на працю Е. Хелпмана «Розуміння світової торгівлі» [17], де він детально розглядає міжнародну організацію виробництва та розподілу, світові торговельні потоки, які виникають внаслідок цих процесів, і в черговий раз доводить ефективність для всіх вільної торгівлі.

Коли ми розглядаємо будь-яку теорію справедливості стосовно міжнародних відносин, то слід звернутися до *теорії конфлікту*, адже конфлікт є проявом несправедливості, а його вирішення є засобом досягнення прийнятної для сторін справедливості (Р. Шеллінг, Нобелівська премія, 2005; [18]). Р. Шеллінг вперше пояснив, як країни приходять до мирного співіснування через загрозу застосування сили; у випадку економічних конфліктів та війн – застосування економічної сили.

Справедливість МЕВ слід розглядати у контексті встановлення певного балансу між конкуруючими цілями, як концепцію, за допомогою якої можливо оцінювати розподільчі аспекти базисної структури міжнародної та глобальної спільноти [8, с. 24–25]. Це є класичним завданням теорії ігор², і модель цю слід представляти як кооперативну з позитивною сумою гри між багатьма учасниками.

Щодо механізму забезпечення прийнятної справедливості МЕВ з використанням теорії ігор, то йдеться про те, що, моделюючи ситуацію рівноваги інтересів сторін, ми, так би мовити, фіксуємо їх у часі. Але

---

² Теорія ігор – математична дисципліна, яка займається моделюванням взаємодії (взаємовідносин) суб'єктів з різними інтересами.

ситуація не є стаціонарною, інтереси змінюються, і потрібно на це зважати у пошуку стабільної справедливості міжнародних процесів. Саме для цього і була розроблена теорія ігор, яка повторюється (супергра) (Р. Ауман, Нобелівська премія, 2005 [19]).

Р. Ауман показав, що в умовах гри, яка повторюється, рівноважні стратегії гравців можуть змінюватися, так як вони можуть домовлятися (кооперуватися), а також довів, що повторення приводить до плідної співпраці та потрібного результату. Р. Ауман обґрунтував два принципових положення своєї теорії: *по-перше*, вона включає фактор часу (динаміку) через «повторення гри», тобто у його моделі можливо розглядати множину пов'язаних між собою квазістаціонарних станів системи, послідовність яких приводить до рівноважного і оптимального стану системи, який можливо трактувати як «справедливий стан»; *по-друге*, більш слабкий учасник протягом гри може застосувати стратегії, які завдадуть іншій стороні такий збиток, який примусить її піти на поступки (компроміс). Як показав Р. Ауман, унаслідок цього досягається *консенсус*, прийнятний для всіх сторін. Точка консенсусу може бути охарактеризована як відсутність соціальної напруги. Вона не буде ні рівноважною, ні оптимальною в окремому раунді гри, але її можливо трактувати як «точку справедливості», де досягається компроміс між економічною ефективністю та соціально-економічною справедливістю. У випадку супергри, як показав Р. Ауман, «точка справедливості» в кінцевому рахунку буде збігатися з точкою рівноваги і оптимумом за Парето. Тобто в процесі гри проходить поступове перетворення рівноваги Неша у рівновагу Парето, останню можливо трактувати як «стан справедливості». Натомість, по-перше, цей процес асимптотичний, тобто можливо наблизитися до рівноваги Парето, але не досягти її; по-друге, «точок справедливості» може бути багато, так як вони визначаються обраними стратегіями сторін, а теорія Аумана не дає і не може надати рекомендацій щодо вибору стратегій, які би привели оптимальним шляхом до єдиної «точки справедливості». Такої «точки» не може бути, тому що справедливість – поняття відносне. В цьому контексті слід погодитися з М. Блаугом, який зауважує, що поняття раціональності в ігрових ситуаціях розпадається на множину різних можливих сценаріїв раціональної поведінки, кожний з яких має свою концепцію рівноваги, і кожний з них слід розглядати як можливий [20, с. 361]. Зміст цієї теорії має описувальний характер і ілюструє на модельному рівні принцип механізму досягнення прийнятного для сторін стану взаємовідносин, який можливо трактувати як *справедливий стан*.

Р. Ауман у своїй Нобелівській лекції навів простий приклад інтерпретації своєї теорії [21]. У дискурсі МЕВ її можливо сформулювати таким чином. Є дві взаємодіючі країни K_1 і K_2 , які ділять між собою певне благо обсягом 100 од. При цьому країна K_1 може вибрати стратегію, при якій вона отримає 99 од., а K_2 – 1 од. (99:1) – *несправедлива стратегія*. За певних обмежень, яких можливо досягти,

розподіл блага може бути між країнами (50:50) – *справедлива стратегія*. Таким чином, у країни K_1 є дві стратегії: максимізувати благо, або поділити його порівну. Країна K_2 може застосовувати санкції, щоб використати розподіл блага на свою користь, і у неї є також дві стратегії: застосувати санкції чи не застосовувати їх. Таким чином, дії країн можливо уявити у вигляді матриці:

Стратегії K_1/K_2	Не застосовувати санкції	Застосовувати санкції
Справедлива стратегія	50 : 50	0 : 0
Несправедлива стратегія	90 : 10	0 : 0

Рівновагою Неша в одноходовій грі є лівий нижній квадрат, так як країна K_1 виграє 90 од., а країна K_2 отримає, принаймні, 10 од.; при санкціях ніхто нічого не отримає. Але якщо гра буде продовжуватися багато ходів підряд, то рівновага може зсунути в бік варіанта (50:50), так як у країни K_2 буде можливість залякати K_1 накладенням санкцій, внаслідок яких K_1 не отримає нічого, якщо буде дотримуватися несправедливої стратегії. Тому їй буде вигідно наблизитися до справедливої стратегії. Отже, *по-перше*, повтор гри (по суті, перемовин сторін) приведе до справедливого стану взаємовідносин країн; *по-друге*, дослідження кооперативної гри, що повторюється, привела Р. Аумана до вагомому висновку: санкції у торговельних протистояннях будуть стримувати сторони від агресивних економічних дій за умови, що втрати від них перевищать вигоди від перемоги. Безумовно, це спрощена модель, але вона відображає сутність стратегії досягнення справедливого (приблизно справедливого, або «квазісправедливого») стану МЕВ.

Однак Дж. Ролз вважає, що ефективність Парето не є справедливим станом системи, тому що справедливість у цьому випадку може бути досягнута тільки для так званих репрезентативних груп, які представляють інтереси певних соціальних структур, та «...що всі підходи до справедливості, які витікають з концепції загальної ринкової рівноваги, можуть належати тільки до гомогенного суспільства...»; що «значні розбіжності між класами порушують принцип демократичної рівності» [8, с. 80].

Втім, його репрезентативна група – це еліта, яка відображає інтереси свого соціуму і яка є реальним суб'єктом процесу становлення справедливості. Тобто може йтися про справедливість «для всіх», але у розумінні еліти. Впливати на дії еліти народ може через демократичні процедури або змінювати її насильницьким шляхом, але, як свідчить історія, еліта завжди буде представляти свої інтереси, видаючи їх за інтереси народу. Чітко сформулював ці проблеми М. Олсон у своїй праці «Логіка колективної дії» [22]. Щодо «гомогенного суспільства»,

«принципу демократичної рівності» – це міф. До того ж гомогенне суспільство, за визначенням, повинно знаходитися у стані відсутності різноманіття, а відтак, і протиріч, які є двигуном розвитку соціуму. Це цвинтар, а не суспільство.

Тепер щодо справедливості МЕВ. Очевидно, що несправедливість завжди створює напругу у відносинах та вірогідність конфлікту: чим більша несправедливість, тим більша вірогідність конфлікту і його масштабу. Тому справедливість відносин між суб'єктам визначається рівнем їх конфліктності, який можливо визначити через вірогідність очікування конфлікту. А для цього експертам потрібна систематизована інформація про історію розвитку МЕВ не тільки між конкретними суб'єктами, але й з їх стейкхолдерами (партнерами, опонентами, ворогами тощо), можливими планами та стратегіями на майбутнє і т. п. Завдання складне, але його можливо спрощувати і принаймні оцінювати варіанти відгуків на можливі виклики.

Якщо одна зі сторін діє так, що, на думку іншої, завдає їй істотної шкоди, то велика вірогідність виникнення силового протистояння для виправлення реальної чи вдаваної несправедливості. У сфері економіки такі протистояння мають назву економічні війни, які можуть бути локальними чи тотальними, але локальні можуть перерости у тотальне протистояння, особливо якщо сторонами є провідні країни світу, наприклад, як сьогодні, США та Китай. З цього приводу Т. Шеллінг констатує, що обмежені війни мають велику вірогідність перерости у тотальну [18, с. 237–240].

Слід також розглянути ситуацію *економічної конфронтації* – балансування на грані економічної війни, як це поки що відбувається між США та Китаєм. Розглядаючи таку ситуацію, Т. Шеллінг резюмує: «Таким чином, балансування на грані війни є навмисним створенням явного ризику війни – ризику, який є не повністю підконтрольним. Така тактика полягає в тому, щоб навмисно дозволити ситуації певним чином вийти з-під контролю тільки для того, щоб це могло бути нестерпним для другої сторони і таким чином примусити другу сторону піти на компроміс. Це означає драгувати і залякувати противника, наражати його на ризик, або стримувати його, демонструючи, що будь-який його ворожий хід може настільки вивести нас з рівноваги, що ми вийдемо за межу, хочемо ми того чи ні, і він піде за нами» [18, с. 249].

Для того щоб включити процес досягнення справедливості до економічного дискурсу, необхідно їй дати певну кількісну оцінку – по аналогії з ціною. Мається на увазі, що досягнення стану, який би, скажімо, суб'єкти МЕВ вважали справедливим потребує певних зусиль і витрат: транзакційних (переговори, різні дипломатичні акції, створення певних міжнародних інституцій тощо), матеріальних (перерозподіл ресурсів, доходу: для одних це будуть втрати, для інших – надбання), політичних та репутаційних (можливі зміни політичних інститутів та еліт у суб'єктів МВ) та ін. Тобто будь-який процес по досягненню

певної мети має свою ціну – ціну витрат на її досягнення. Справедливість – це компроміс між економічними суб'єктами, а тому справедливість, принаймні, економічна, має ціну – ціну компромісу. Ціна компромісу щодо досягнення справедливих МЕВ – це втрати однієї сторони і надбання іншої, але, в кінцевому рахунку, їх співпраця у подальшому може принести значний економічний ефект для обох.

Уявімо, що світ можливо поділити на дві групи країн: «розвинені країни» та «інші країни», і що на кожному етапі «супергри» будь-яка країна з першої групи може збільшити свій вигаш за рахунок країн другої групи. Останні певний час поводяться пасивно, але вважають такі відносини несправедливими. Вони можуть (принаймні, мають потенційну можливість) відповісти на цю несправедливість певними діями, які змусять розвинені країни прийняти іншу стратегію відносин. Ці дії відомі – активна дипломатична боротьба на міжнародних майданчиках (ООН, СОТ, ЮНЕСКО та ін.), міграційний тиск, міжнародний тероризм, який продукується у країнах, які належать до другої групи, тощо. Такі дії можуть завдати неприйнятні для розвинених країн втрати. Витрати на запобігання цих ризиків та зміну зовнішньої економічної політики цими країнами можливо уявити як ціну компромісу або ціну справедливості. Так, витрати на адаптацію мігрантів, пільгові інвестиції на створення робочих місць у менш розвинених країнах, соціальної інфраструктури, надання міжнародної допомоги – це ціна компромісу. Зростаюча загроза антропогенних катастроф змушує світову спільноту до кооперативних дій, прикладом є Токійська угода щодо регулювання вуглецевих викидів, в рамках якої запроваджені квоти та плата за їх порушення. За приклад можливо взяти перемовини в рамках СОТ щодо погодження торговельних режимів між різними країнами. Зокрема, певні рішення так званої «проблеми справедливого розподілу світового доходу від торгівлі» та її ціну можливо уявити як втрати розвинених країн унаслідок поступок іншим країнам у тарифній та нетарифній сферах регулювання торговельних відносин.

Деякі автори відзначають «несправедливий розподіл благ глобалізації», пропонуючи запровадити особливі податки для країн, які отримують найбільшу вигоду від глобалізації для надання допомоги країнам, які не здатні адаптуватися до глобальної конкуренції [23, с.14]. Але податки потребують глобальної системи їх адміністрування, що можливо за однієї умови – існування глобального уряду, що, в принципі, нереально.

Безумовно, глобальна справедливість – недосяжний стан, але є несправедливість, яку необхідно усувати. Має рацію А. Сен, який стверджує: «Коли люди у всьому світі виступають за глобальну справедливість... вони виступають не за «абсолютно справедливу» світову спільноту, а просто для усунення деяких обурливо несправедливих умов, що дало б змогу укріпити глобальну справедливість, причому узгодження в оцінках подібних умов може бути досягнуто через публічне обговорення, незважаючи на розбіжності поглядів щодо інших питань» [9, с. 65].

Ця теза А. Сена визначає його концептуальний підхід до розуміння механізму встановлення справедливості, в тому числі і глобальної: *по-перше*, встановити «обурливо несправедливі умови»; *по-друге*, оцінити, що необхідно зробити, щоб їх позбутися; *по-третє*, прийняти для цього рішення на глобальному рівні.

Для подолання кричущої нерівності між країнами світова спільнота використовує механізм міжнародної допомоги, суть якого проста – нерівність згладжується покращанням шансів для найменш успішних країн. Але у цьому випадку ми звертаємося до неринкового розподілу, щоб виправити кричущу несправедливість. Чи справедливо це? Ринкові фундаменталісти скажуть, що ні, соціалісти – так, а істина, як завжди, десь посередині.

Загальний обсяг допомоги розвитку у 2018 р. становив близько 140 млрд дол. США [24]. Але ця допомога використовується країнами-реципієнтами не завжди ефективно. Наприклад, за оцінками ЮНКТАД, країни Африки у 1970–2008 рр. втратили внаслідок незаконного вивозу фінансових ресурсів до 854 млрд дол. США, що становило в середньому 22 млрд дол. США в рік і практично дорівнювало всій офіційній допомозі з розвитку, яку країни Африки отримали за цей період. У Латинській Америці, відповідно до оцінок, незаконні фінансові потоки становили у 2004–2013 рр. близько 765 млрд дол. США [25, с. 8]. Ще у 2001 р. Всесвітній банк (ВБ) констатував: «Якби всі фінансові ресурси, які отримала Замбія за 1961–1994 рр., були спрямовані на інвестиції, то її душевий дохід у 2000 р. становив би не 600 дол. США, а більше 20 тис.» [26, с. 212]. Якщо перерахувати на сьогодні, то Замбія би входила до клубу розвинених країн Світу.

Активну участь у допомозі країнам, що розвиваються, здійснює ВБ. За своїми глобальними зобов'язаннями у вигляді запозичень, грантів, інвестицій в акціонерний капітал він надав країнам-партнерам та приватним компаніям у 2018 р. 66,9 млрд дол. США, в тому числі по регіонах: Європа та Центральна Азія – 8,8 млрд дол. США, Східна Азія та Тихоокеанський регіон – 6,8, Південна Азія – 14,1, Близький Схід та Північна Африка – 8,2, Африка на Південь від Сахари – 19,8, Латинська Америка та Карибський басейн – 8,7 млрд дол. США [27, с. 8–9].

За 2015–2017 рр. ВБ допоміг своїм клієнтам у країнах, що розвиваються, досягнути таких результатів: забезпечити 3,5 млн га землі іригаційними послугами; побудувати та відремонтувати 76 120 км шляхів; забезпечити 273 млн людей базовими послугами у сфері охорони здоров'я, харчування, та народонаселення; забезпечити 1,8 млн людей фінансовими послугами; прийняти на роботу 11 млн вчителів; забезпечити доступ 47 млн людей до покращених систем водопостачання; охопити 44 млн людей програмами соціального захисту [27, с. 90].

У своєму розвитку бідні країни зробили значні кроки. Як відзначається в доповіді ООН [28, с. 4], рівень крайньої бідності з 1990 р. стрімко знижується: в 2013 р. він складав лише третину осіб, які

працюють по найму і які живуть зі своїми сім'ями менше ніж на 1,90 дол. США на людину в день, тобто скоротився з 26,9 % у 2000 р. до 9,2 % у 2017 р. Але проблеми залишаються, тому що намагання зробити світ більш справедливим потребує щороку більших зусиль, тому що планка рівня та якості життя людей закономірно зростає.

Висновки. Справедливість є фундаментом існування будь-якої людської спільноти, тому що вона визначає якість взаємовідносин між її членами, в тому числі й економічних. Справедливість – мотиватор довіри, а довіра розвиває економіку, так як мінімізує трансакційні витрати.

Економічна справедливість, у тому числі і МЕВ, як правило, має розподільчий характер, і базується на природній нерівності людей та їх суспільних утворень, ефективності їх економічної діяльності та розподілу її результатів залежно від результату. Справедливість МЕВ визначається як економічні відносини між країнами, які задовольняють всі сторони; між ними відсутні аргументовані заперечення проти існуючих домовленостей, які прийняті на основі міжнародного права та не заперечують національні правові норми. Тобто справедливість МЕВ – це рівноважний стан економічних відносин між суб'єктами.

Моделювання механізму забезпечення справедливості МЕВ базується на теорії ігор, що повторюються. Стан «справедливих відносин» у кінцевому рахунку збігається з Парето-оптимумом, який трактується як стан справедливості. Щоб включити справедливість до економічного дискурсу, пропонується ввести поняття «ціна справедливості», під яким розуміється ціна компромісу між взаємодіючими суб'єктами відносно досягнення певної мети.

Справедливі МЕВ реально встановити за підходом А. Сена, який передбачає послідовність дій у безперервному алгоритмі, результатом якого має бути забезпечення відносної міжнародної та глобальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М.: Из-во Новости, 1992. 304 с.
2. Нозик Р. Анархия, государство и утопия. М.: Социум, ИРИСЭИ, 2016. 424 с.
3. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева; под ред. А. Куряева. М.: ИРИСЭН, 2006. 644 с.
4. Боулз С. Моральная экономика: почему хорошие стимулы не заменяют хороших граждан. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 336 с.
5. Макклоски Д. Риторика экономической науки; пер. с англ. О. Якименко; науч. ред. перевода Д. Расков. М.; СПб.: Изд-во Института Гайдара; Международные отношения, Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2015. 328 с.
6. Гергун А. В. Глобальна справедливість. Контрверза універсалізму та партикуляризму. Київ: Наукова думка, 2016. 213 с.
7. Левкулич В. В. Справедливість як соціокультурний феномен: монографія. Ужгород: Гельветика, 2018. 480 с.

8. Ролз Дж. Теория справедливости. М.: Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с.
9. Сен А. Идея справедливости; пер. с англ. М.: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 520 с.
10. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. М.: Дело, 1993. 240 с.
11. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб.: Наука, 2001. 417 с.
12. Стиглиц Дж. Ревущие девяностые. Семена развала. М.: Современная экономика и право, 2005. 424 с.
13. Кант Э. Сочинения. в 4-х т. Т. 3. Основоположения к метафизике нравов. М. Московский философский фонд, 1997. 784 с.
14. Киссинджер Г. Мировой порядок. М.: АСТ, 2015. 512 с.
15. Фергюсон Н. Цивілізація: як Захід став успішним. Київ: Наш формат, 2017. 488 с.
16. Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 336 с.
17. Хелпман Э. Понимание мировой торговли. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 312 с.
18. Шеллинг Т. Стратегия конфликта; пер. с англ. М.: ИРИСЭН, 2007. 366 с.
19. Aumann R. J., Sorin S. Cooperation and Bounded Recall. *Games and Economic Behavior*. 1989. № 1. S. 5-39.
20. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют; пер. с англ. М.: Вопросы экономики, 2004. 416 с.
21. Auman R. J. War and peace, Nobel prize lecture, 2005. URL: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2005/aumann-lecture.pdf.
22. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп; пер. с англ. М.: ФЭИ, 1995. 174 с.
23. Интригейтор М. Сущность наших текущих экономических проблем в глобальном мире. *Международная экономика*. 2011. № 9. С.11-14.
24. OECD-DAC. Statistics. URL: <https://data.oecd.org/oda/oda-by-sector.htm#indicator-chart>.
25. Финансирование развития: вопросы мобилизации внутренних государственных ресурсов и международного сотрудничества в целях развития. *Записка секретариата ЮНКТАД*, Женева, 2017. URL: https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/tdb_efd1d2_ru.pdf.
26. Всемирный банк. *Доклад о мировом развитии*. Наступление на бедность. М.: Изд-во Весь мир, 2001. 376 с.
27. Всемирный банк. Инвестиции и распределение возможностей. *Годовой отчет*. 2018. 90 с.
28. Доклад о целях в области устойчивого развития, 2018, ООН, Нью-Йорк. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2018/TheSustainableDevelopmentGoalsReport2018-RU.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2019.

Onyshchenko V. Justice in international economic relations.

Background. All the conflicts in the world, including economic ones, are based on the concept of justice. Therefore, it is necessary to clarify what shall meant by the justice of international relations, specifically, economic international relations (IER), and whereby to insert it into the theory and practice of IER.

The ***aim*** of the article is to clarify the economic discourse of the concept of «justice» in the context of the theory and practice of international economic relations and to substantiate the proposals for improving the mechanism for achieving its acceptable level for IER subjects.

Materials and methods. Scientific works of domestic and foreign experts served as materials of the research.

Results. Justice is a moral categorical imperative of social behavior of people, due to realization of which the society remains in an agreed and non-conflict mode of development. Economic justice, including IER, is an equilibrium state of the economic system that is to be achieved through the distribution mechanism of resources and results of economic activity. The natural inequality of entities and the effectiveness of their activities is the basis of the mechanism. Justice complements the concept of «economic efficiency», expanding it to an understanding of the person to be a defining component of the economy, with all their intentions accompanied with moral and social institutions.

The just relations shall be understood as a condition for all the parties to an agreement to be sure that no one would take actions that may lead to any loss to either party. The modeling of a mechanism for the formation of just IER is proposed to be based on the theory of repetitive games. The achievement of the Pareto-optimality is interpreted as the state of just IER. In order to incorporate justice into the economic discourse of the IER, the concept of «price of justice» is introduced, which refers to the price of a compromise between the interacting entities in relation to the achievement of a certain goal.

Conclusion. Justice is considered to be the foundation of the existence of any human community, as it determines the quality of the social (including economic) relations among its members. Justice motivates trust, and trust is a significant factor in economic development, since it minimizes transaction costs. The key to the development of IER is the constant search for compromise solutions to be a mechanism for ensuring justice and trust which would ultimately lead to their effectiveness in international economic cooperation.

Keywords: economic justice and justice of IER, economic conflict, game theory, Pareto-equilibrium, price of justice.

REFERENCES

- Hajek, F. (1992). *Pagubnaya samonadeyannost. Oshybky sotsyalizma [Pernicious arrogance. The errors of socialism]*. Moscow: Izd-vo Novosty [in Russian].
- Nozyk, R. (2016). *Anarxyya, gosudarstvo y utopyya [Anarchy, State and Utopia]*. Moscow: Socyum, IRISJeN [in Russian].
- Hajek, F. (2006). *Pravo, zakonodatelstvo y svoboda: Sovremennoe ponymanye lyberalnuch pryncypov spravedlyvosti y polityky [Law, legislation and freedom: A modern understanding of the liberal principles of justice and politics]*; B. Pynskera y` A. Kustareva (Trans). A. Kuryaeva (Ed.). Moscow : IRISJeN [in Russian].
- Boulz, S. (2017). *Moralnaya ekonomyka: pochemu xoroshye stymulu ne zamenyayut xoroshyx grazhdan [Moral economics: why good incentives do not replace good citizens]*. Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara [in Russian].
- Makklosky, D. (2015). *Rytoryka ekonomicheskoy nauky [The rhetoric of economics]*; O. Yakymenko (Trans); D. Raskov (Ed. Trans). Moscow; SPb.: Izd-vo Instituta Gajdara; Mezhdunarodnye otnosheniya, Fakul'tet svobodnyh iskusstv i nauk SPbGU [in Russian].
- Gergun, A. V. (2016). *Globalna spravedlyvist. Kontroverza universalizmu ta partykulyaryzmu [Global justice. Controversy of universalism and particularism]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Levkulych, V. V. (2018). *Spravedlyvist yak sociokulturnyj fenomen [Justice as a sociocultural phenomenon]*. Uzhgorod: Gelvetyka [in Ukrainian].
- Rolz, Dzh (2010). *Teoryya spravedlyvosti' [Justice theory]*. Moscow: Izd-vo LKI [in Russian].
- Sen, A. (2016). *Ideja spravedlivosti [Idea of justice]*. (Trans). Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara; Fond «Liberal'naja Missija» [in Russian].
- Myzes, L. (1993). *Byurokratyia. Zaplanyrovannij kaos. Antykapitalystycheskaya mentalnost' [Bureaucracy. Planned chaos. Anti-capitalist mentality]*. Moscow: Izd-vo Delo [in Russian].

11. Habermas Ju. (2001). *Vovlechenye drugogo. Ocherky polytycheskoj teoryy [Involvement of another. Essays on political theory]*. SPb.: Nauka [in Russian].
12. Styglycz, Dzh. (2005). *Revushnye devyanostue. Semena razvala [The roaring nineties. The seeds of collapse]*. Moscow: Sovremennaja jekonomika i pravo [in Russian].
13. Kant Je. Sochinenija. v 4-h t. *Osnovopolozhenija k metafizike нравов. [Foundations for the metaphysics of morals]*. (Vol. 3). Moscow. Moskovskij filosofskij fond [in Russian].
14. Kyssyndzher, G. (2015). *Myrovoj porjadok [World order]*. Moscow: Izd-vo AST [in Russian].
15. Fergyson, N. (2017). *Cyvilizaciya: yak Zaxid stav uspishnym [Civilization: how the West became successful]*. Kyiv: Vyd-vo Nash format [in Ukrainian].
16. Mylanovych, B. (2017). *Globalnoe neravenstvo. Novij podxod dlya epochy globalizacyy [Global inequality. A new approach for the era of globalization]*. Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara [in Russian].
17. Helpman Je. (2017). *Ponimanie mirovoj trgovli [Understanding world trade]*. Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara [in Russian].
18. Shellyng, T. (2007). *Strategyya konflykta [Conflict strategy]*. (Trans). Moscow: IRISJeN [in Russian].
19. Aumann, R. J., & Sorin, S. (1989). Cooperation and Bounded Recall. *Games and Economic Behavior, 1*, 5-39 [in English].
20. Blaug, M. (2004). *Metodologija jekonomicheskoy nauki, ili kak jekonomisty ob'jasnjajut [Methodology of economics or how economists explain]*. Moscow: Voprosy ekonomiki [in Russian].
21. Auman, R. J. (2005). War and peace, Nobel prize lecture. Retrieved from <http://www.nobelprize.org/nobelprizes/economic-sciences/laureates/2005/aumann-lecture.pdf> [in English].
22. Olson, M. (1995). *Logyka kollektivnyh dejstvyj. Obshhestvennye blaga y teoryya grupp [The logic of collective actions. Public goods and group theory]*. (Trans). Moscow: FJeI [in Russian].
23. Intrylygejtor, M. (2011). Sushhnost' nashih tekushhih jekonomicheskikh problem v global'nom mire [The essence of our current economic problems in the global world]. *Mezhdunarodnaya ekonomyka – International economics, 9*, 11-14 [in Russian].
24. OECD-DAC. Statistics. *data.oecd.org*. Retrieved from <https://data.oecd.org/oda/oda-by-sector.htm#indicator-chart> [in English].
25. Finansirovanie razvitija: voprosy mobilizacii vnutrennih gosudarstvennyh resursov i mezhdunarodnogo sotrudnichestva v celjah razvitija [Financing for development: mobilization of domestic public resources and international cooperation for development] (2017). *Zapiska sekretariata JuNKTAD – Note of the UNCTAD secretariat, Zheneva*. Retrieved from https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/tdb_efd1d2_ru.pdf [in Russian].
26. Vsemirnyj bank [The World Bank] (2001). *Doklad o myrovom razvytyy – World Development Report. Nastuplenye na bednost [The attack on poverty]*. Moscow: Izd-vo Ves' mir [in Russian].
27. Vsemirnyj bank. Investicii i raspredelenie vozmozhnostej [Investments and distribution of opportunities. World bank]. *Godovoj otchet – Annual report, (2018)* [in Russian].
28. Doklad o celjah v oblasti ustojchivogo razvitija [Report on the sustainable development goals] (2018), OON, New York. Retrieved from <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2018/TheSustainableDevelopmentGoalsReport2018-RU.pdf> [in Russian].

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

УДК 330.3"20" DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(105\)03](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(105)03)

ЯСЬКО Юлія к. е. н., ст. викладач кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету
E-mail: u.yasko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-8756-4612 вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ЕКОНОМІКА ХХІ СТ.: ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ

Досліджено основні теоретичні підходи до аналізу ролі держави в економіці. Розглянуто сучасні проблеми взаємозв'язку державного та ринкового регулювання економіки. Проаналізовано вплив ефективного державного втручання в економіку на її конкурентоспроможність. Доведено необхідність трансформації ролі держави в економіці в сучасних умовах господарювання.

Ключові слова: держава, державне регулювання економіки, ринкове саморегулювання, глобалізація, конкурентоспроможність.

Ясько Ю. Экономика XXI в.: трансформация роли государства. Исследованы основные теоретические подходы к анализу роли государства в экономике. Рассмотрены современные проблемы взаимосвязи государственного и рыночного регулирования экономики. Проанализировано влияние эффективного государственного вмешательства в экономику на ее конкурентоспособность. Доказана необходимость трансформации роли государства в экономике в современных условиях хозяйствования.

Ключевые слова: государство, государственное регулирование экономики, рыночное саморегулирование, глобализация, конкурентоспособность.

Постановка проблеми. Фундаментальні трансформації, що відбуваються у світі на початку ХХІ ст. і супроводжуються глобальною фінансово-економічною кризою, вимагають впровадження системних змін у нове економічне і соціальне середовище. Насамперед, це стосується переосмислення ролі держави та її функцій в економіці. Основною властивістю останніх десятиліть є активний розвиток глобалізаційних процесів, а тому неможливо залишити без уваги їх вплив на державу та ефективність державного регулювання. Останнім часом у науковій літературі зазначена проблематика досить часто розглядається з двох

полярно протилежних точок зору – від повного «відмирання» інституту держави в економіці до активного державного втручання в соціально-економічний розвиток. Проте за умов глобалізації поділ економічних систем на ринкову й адміністративно-регульовану не є доцільним, так як в ідеальному вигляді жодної з них вже не існує. Тому в цьому дослідженні розглянуто питання трансформації ролі держави в економіці під впливом новітніх системних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти трансформації ролі держави в економіці вивчалися як іноземними, так і вітчизняними науковцями. Вагомий внесок у дослідження зазначеної проблематики здійснили: Д. Аджемоглу, Дж. Акерлоф, В. Геєць, А. Гриценко, Я. Жаліло, Ю. Кіндзерський, В. Лагутін, А. Мазаракі, Е. де Сото, Ю. Уманців [1–10] та ін.

Проте серед численних наукових здобутків з цього питання донині відсутній єдиний підхід до визначення меж державного втручання в економічні процеси, що вимагає пошуку модернізованих методів та інструментів державного регулювання економіки, враховуючи сучасні тенденції.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних засад трансформації ролі держави в економіці під впливом новітніх системних викликів.

Матеріали та методи. Під час дослідження використано такі загальнонаукові та спеціальні методи, як: історико-логічний – для вивчення еволюції ролі держави на різних етапах господарського розвитку; системний підхід – для дослідження теоретичних аспектів та сучасних засад державного регулювання економіки; ретроспективного та порівняльного аналізу – під час розгляду впливу ефективного державного управління на конкурентоспроможність національної економіки; аналізу та синтезу – для визначення взаємозв'язків між державним та ринковим регулюванням економіки.

Результати дослідження. Побудова соціально орієнтованої економіки та демократичного суспільства на основі інноваційної моделі розвитку обумовлює необхідність нагального вирішення завдання щодо визначення нової ролі держави, що, у свою чергу, є неможливим без відповідного теоретичного підґрунтя.

Ключовим інститутом сучасної економіки є держава. Вона не повинна прямо втручатися в господарські процеси. Проте до її функцій належить створення такого інституційного середовища, яке здатне забезпечити ефективне функціонування господарського механізму, що стимулює інноваційний розвиток та надання державної підтримки галузям, що стратегічно важливо для економічного розвитку та конкурентоспроможності національної економіки.

Проблема державного втручання в економіку має багаторічну історію. Починаючи з кінця XV ст., науковці почали досліджувати проблематику необхідності та міри державного регулювання економіки. У процесі розвитку економічної думки ставлення до ролі держави

.....

постійно змінювалося. До XVII ст. переважала думка про те, що держава повинна відігравати активну роль у розвитку торгівлі та промисловості. Опонував цьому твердженню А. Сміт, який у своїй праці «Дослідження про природу й причину багатства народів» (1776 р.) наголошував на обмеженій ролі держави в економічному розвитку країни. Вчений дотримувався принципу ринкової рівноваги, яка досягається в економіці стихійно, за відсутності державного втручання, і є оптимальним варіантом функціонування економічної системи. Тому, на думку А. Сміта, держава не повинна втручатися в регулювання економічних процесів, а повинна лише здійснювати первинні функції, необхідні для функціонування ринку [11, с. 236].

Дж. С. Мілль присвятив декілька розділів своєї книги «Основи політичної економії», опублікованої в 1948 р., питанню впливу держави на економічні процеси. Ключова ідея вченого полягала в тому, що ринок є саморегулюючим інститутом, і держава не повинна втручатися у діяльність суб'єктів господарювання, а основним чинником у встановленні макроекономічної рівноваги є вільна конкуренція [12, с. 394]. Уже з того часу вчені почали досліджувати окремі аспекти економічних функцій держави та межі її втручання в економіку.

У сучасній економічній науці відбулося утвердження теорій, розроблених трьома провідними економічними школами, а саме: кейнсіанською, неокласичною та інституціональною, які відрізняються за своєю суттю.

Технологічні зміни, які відбулися в XX ст., внесли суттєві корективи в уявлення про механізм ринкового саморегулювання. Велика депресія 30-х років XX ст. висунула перед економістами нову проблему, вирішенню якої і присвячена кейнсіанська теорія. Це привело до переосмислення традиційних поглядів на роль держави в економіці. Стало зрозумілим, що держава повинна активно втручатися в економіку, оскільки вільний ринок не мав механізмів впливу на процес виходу економіки з кризи.

Фундатором теорії державного регулювання економіки вважається Дж. Кейнс. У своїй основній науковій праці «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» учений довів, що держава має відігравати ключову роль та активно втручатися в економічні процеси [13].

На відміну від Дж. Кейнса, представники неокласичної економічної теорії віддавали перевагу ринковому механізму саморегулювання економіки, що обмежує міру державного втручання в економіку. Наприклад, А. Маршалл схвалював переваги вільно конкурентної структури ринку, що розпочав А. Сміт. У своїх наукових дослідженнях учений дійшов висновку, що втручання держави можливе, але воно повинно бути мінімальним, інакше в економіці виникатимуть диспропорції [14, с. 297].

Окремі положення щодо обмеження регулювання процесів економічного розвитку з боку держави передбачали й розробки представників інституціональної теорії. Вихідні засади інституційного підходу набувають особливого значення для країн з перехідною економікою,

оскільки розглядають економіку не як статичну систему, а як живий організм, що постійно модифікується. Так, Дж. К. Гелбрейт відводив державі значну роль в економіці. На його думку, ключову роль у системі регулювання економіки відіграють державні видатки, які є генеруючим чинником, що регулює сукупний попит та ціни [15, с. 261].

У свою чергу, представники неокласичного синтезу наполягали на взаємодії державного регулювання з функціонуванням ринкових механізмів, що давало надію на вдосконалення інструментів регулювання економіки взагалі.

Дослідивши різнобічні підходи до ролі держави в економіці на різних етапах господарського розвитку, встановлено, що необхідність виконання державою окремих функцій в економіці не заперечує ніхто. Проте існує велика розбіжність у поглядах стосовно меж та напрямів державного втручання в економіку – від суто ліберального до повного державного регулювання економічних процесів.

Однак у ХХІ ст., зважаючи на стрімкий розвиток глобалізаційних процесів, втручання держави в економічні процеси повинно бути не тільки більш активним, але й стабільним та послідовним. При цьому його зміст не може визначатися лише ідеологічними засадами та принципами, повинні також враховуватися новітні тенденції суспільного розвитку.

Сучасна економіка з точки зору її глобалізації розглядається як синтез ринкового механізму та елементів державного регулювання, які постійно модифікуються під впливом розвитку світових господарських зв'язків і суспільства. Така модель закладена історично, адже «чистої», нерегульованої економіки не існує, тому що об'єктивним є процес боротьби економічних суб'єктів за ресурси, товари й ринки. Об'єктивна реальність розвитку господарського механізму в ринковій економіці вимагає регулювання, так як нерегульований ринок не може бути ефективним – цей постулат доведений часом.

На реалізації проактивної державної прагматичної економічної політики наполягає Б. Данилишин, який зазначає, що будь-яка економічна політика, як на Заході, так і на Сході, є складним міксом кейнсіанських, монетаристських та інших заходів. Ніхто з економістів-практиків у світі не може сьогодні назвати себе ні чистим кейнсіанцем, ні монетаристом [16].

Схожих принципів дотримується В. Панченко, який стверджує, що необхідно вийти за межі діалектики «лібералізм-протекціонізм», «держава-ринок». Старі протекціоністські інструменти відходять у минуле, нині з'являються нові форми. Недарма в європейській практиці набуває вжитку термін «*reregulation*», що пояснює стан, коли дерегуляція, передбачаючи зняття обмежень, концентрується на запровадженні нових форм регуляції [17].

Здійснення економічної політики держави потребує виходу на таку інституційну траєкторію, яка здатна забезпечити поступовий перехід до моделі, орієнтованої одночасно і на розвиток конкуренції, і на

подолання обмежень ринку на основі цілеспрямованого формування відносин співпраці між державою, підприємницьким сектором та суспільством у цілому. Необхідність економічної політики держави обумовлена передусім існуванням «неспроможності ринку» та потребою державного втручання у розвиток макроекономічних процесів [10, с. 145].

Таким чином, у XXI ст. не лише повинна бути посилена роль держави, але й необхідним є перегляд її економічних функцій для досягнення стратегічних цілей, які стають все більше спрямованими на побудову соціально орієнтованої економіки та враховують глобалізаційні виклики. З огляду на це, розроблено орієнтовану систему трансформації економічних функцій держави в сучасних умовах (рисунок).

Трансформація економічних функцій держави

Джерело: авторська розробка.

Стратегічною метою державного регулювання є забезпечення ефективності функціонування національної економіки. І тут важливо те, як державне регулювання впливає на конкурентоспроможність національної економіки, яка, в свою чергу, є важливим індикатором економічного розвитку держави.

Щодо оцінки ефективності впливу держави на економіку з точки зору її конкурентоспроможності, то тут існує така закономірність: без ефективного та виваженого державного втручання високої конкурентоспроможності національної економіки на світовому ринку досягти неможливо, а отже, державне управління є фактором конкурентоспроможності.

Як приклад, проаналізуємо дані рейтингів конкурентоспроможності країн Міжнародного Інституту Розвитку Управління (*IMD*). Фахівці Інституту щорічно розраховують індекси глобальної конкурентоспроможності країн (*World Competitiveness Yearbook*). Відповідно до методики Лозанського Інституту на конкурентоспроможність національної економіки впливають чотири групи агрегованих факторів: стан економіки; ефективність державного управління; стан бізнес-середовища та інфраструктури. У цьому рейтингу для оцінки ефективності державного управління в контексті конкурентоспроможності використовуються такі підфактори: державні фінанси; фіскальна політика; державні інститути; законодавче регулювання підприємництва та освіта.

На основі даних Лозанського рейтингу конкурентоспроможності країн проаналізуємо вплив фактора ефективності державного управління на загальний рейтинг глобальної конкурентоспроможності (*табл. 1, 2*).

Таблиця 1

Рейтинг країн за фактором ефективності державного управління Глобальної конкурентоспроможності (окремі країни) у 2019 р. [18]

Країна	Рейтинг
Гонконг	1
ОАЕ	2
Сінгапур	3
Швейцарія	4
Катар	5
Данія	6
Норвегія	7
Німеччина	8
Нідерланди	9
Люксембург	10
США	23

**Рейтинг Глобальної конкурентоспроможності (окремі країни)
у 2018–2019 рр. [18]**

Країна	Рейтинг 2019	Країна	Рейтинг 2018
Сінгапур	1	США	1
Гонконг	2	Гонконг	2
США	3	Сінгапур	3
Швейцарія	4	Нідерланди	4
ОАЕ	5	Швейцарія	5
Нідерланди	6	Данія	6
Ірландія	7	ОАЕ	7
Данія	8	Норвегія	8
Швеція	9	Швеція	9
Катар	10	Канада	10
Україна	54	Україна	59
Венесуела	63	Венесуела	63

Так, у рейтингу за 2019 р. Гонконг, ОАЕ, Сінгапур та Швейцарія за фактором «ефективність державного управління» посіли чотири перші місця, а в загальному рейтингу Глобальної конкурентоспроможності розмістились відповідно на 2, 5, 1 та 4 місцях. Україна в загальному рейтингу 2019 р. посіла 54 місце з 63 країн. Найбільш конкурентоспроможною країною у 2019 р. став Сінгапур, посівши 1 місце в цьому рейтингу. Отже, ті країни, які в 2019 р. за фактором «ефективність державного управління» посіли перші чотири позиції, увійшли до першої п'ятірки загального рейтингу Глобальної конкурентоспроможності, винятком стали лише США, які, незважаючи на 23 позицію в рейтингу за фактором «ефективність державного управління», у загальному рейтингу посіли 3 місце.

З огляду на це, можна прослідкувати певну взаємозалежність між якістю й ефективністю державного управління та конкурентоспроможністю економіки. Країни з високим рівнем ефективності державного управління займають високі позиції у рейтингу конкурентоспроможності. А тому ефективність державного управління є одним з ключових факторів стійкості та конкурентоспроможності національної економіки.

Не можна не погодитися з твердженням, що у ХХІ ст. конкурентоспроможними будуть держави, здатні скористатися власним історичним досвідом і використати найкращі характеристики інших моделей для мобілізації ресурсів за допомогою ефективної системи стратегічного планування, налагодження механізмів взаємодії з громадянським суспільством та інвестування в соціальні програми [19, с. 15].

Звернувшись до досвіду найбільш розвинених країн світу, можна спостерігати тенденцію, що зазначені країни, всупереч ліберальному підходу до ролі держави в економіці, не тільки не знижують цю роль, але і значно підвищують, особливо у визначенні пріоритетів розвитку і диверсифікації економік у бік високотехнологічних галузей виробництва.

Держава як головний інститут суспільства може і повинна бути основним ініціатором інновацій, координатором і гарантом здійснення геоекономічних цілей.

Висновки. Результати аналізу сучасних тенденцій трансформаційних процесів свідчать, що для ефективного розвитку національної економіки в XXI ст. посилення ролі держави в економіці не повинно розумітися як встановлення бюрократичних перепон для підприємництва. Держава, коригуючи колишні помилки економічної політики, більшою мірою має брати на себе властиві їй функції захисту національної економіки від негативних впливів глобалізації, стимулювання інноваційного розвитку, посилення соціальної спрямованості, забезпечення раціонального з розрахунком на майбутнє, використання ресурсів.

За підсумками аналізу наукової літератури виявлено відсутність єдиної точки зору на роль та межі втручання держави в економіку. Досліджуючи проблему співвідношення державного втручання в економіку та ринкового саморегулювання, виявлено, що раціональне державне регулювання економіки не суперечить ринковому механізму, а свідомо використовує його регулюючий потенціал, що, в свою чергу, надає ринковим регуляторам можливість більш ефективно та цілеспрямовано впливати на соціально-економічний розвиток. У результаті це повинно сприяти досягненню цілей і пріоритетів, які визначила держава, мінімізуючи при цьому економічні та соціальні втрати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Київ: Наш формат, 2017. 440 с.
2. Акерлоф Дж., Шиллер Р. Хто і як маніпулює вашим вибором; пер. з англ. О. Герасимчук. Київ: Наш формат, 2017. 272 с.
3. Геєць В. Подолання квазіринковості – шлях до інвестиційно орієнтованої моделі економічного зростання. *Економіка України*. 2015. № 6. С. 4-17.
4. Гриценко А. Архітектура економічної безпеки: монографія. Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2017. 224 с.
5. Жаліло Я. Про національні особливості економічного прагматизму. *Дзеркало тижня*. 2016. № 49.
6. Кіндзерський Ю. Державне замовлення у світі та особливості його застосування у політиці розвитку: уроки для України. *Економіка України*. 2015. № 3. С. 4-25.
7. Лагутін В. Економічна політика держави та ефекти її реалізації. *Вісник Київ. нац. торг.-екон. ун-ту*. 2017. № 4. С. 5-20.
8. Mazaraki A., Melnichenko S., Duginets G. Ukrainian economy growth imperatives. Prague: Coretex CZ SE, 2018. 310 p.
9. Сото де Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше. Київ: Наш формат, 2017. 332 с.
10. Уманців Ю., Міняйло О. Еволюція ролі та функцій держави в економіці. *Економічний вісник університету*. 2016. Вип. 28 (1). С. 140-148.
11. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй; пер. з англ. О. Васильєва. Київ: Port-Royal, 2001.
12. Милль Дж. С. Основы политической экономии; пер. с англ.; общ. ред. А. Г. Милейковского. в 2-х т. М.: Прогресс, 1980. Т. 1. 560 с.
13. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег; пер. с англ. Н. Н. Любимова. М.: Гелиос АРВ, 2011.

14. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3-х т. М.: Бизнеском, 2010.
15. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Избранное. М.: Эксмо, 2008. 1200 с.
16. Данилишин Б. Про тактику економічного розвитку. Лівий берег. 2016. 16 грудня. URL: http://blogs.lb.ua/bogdan_danylysyn/353627.
17. Панченко В. Операція «деіндустріалізація», або навіщо нам промисловий ренесанс. Дзеркало тижня. 2016. № 9.
18. The World Competitiveness Yearbook 2019. International Institute for Management Development. Lausanne, Switzerland. URL: <https://www.imd.org/wcc/products/eshop-world-competitiveness-yearbook>.
19. Артёмова Т. Відносини суспільного відтворення в Україні у контексті трансформації моделей державного управління. *Економічна теорія*. 2016. № 3. С. 5-17.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2019.

Yasko Yu. The economy in the XXI century: transformation of the state's role.

Background. *The main feature of recent decades is the active development of globalization processes, and therefore it is impossible to ignore their influence on the transformation of the role of the state and the effectiveness of state regulation. The construction of a socially oriented economy and a democratic society, based on the innovative model of development, necessitates the urgent solution of the task of determining the new role of the state, which in turn is impossible without the search of the appropriate theoretical basis.*

The analysis of recent researches and publications shows that despite the existence of certain scientific achievements, there is still no single point of view regarding the role of the state in the economy. Until now, the boundaries and the relationship between state and market regulation have not been clearly and comprehensively defined.

The aim of the article is to study theoretical and methodological principles of the transformation of the role of the state in the economy under the influence of the latest systemic challenges.

Materials and methods. *In the process of research the general scientific and special methods were used, such as: historical and logical; method of retrospective and comparative analysis; system approach; analysis and synthesis.*

Results. *The key institution of the modern economy is the state. It should not directly interfere in business processes. However, its functions include the creation of such an institutional environment that is capable of ensuring the efficient functioning of an economic mechanism that stimulates innovative development and providing state support to industries that are strategically important for economic development and competitiveness of the national economy.*

The various approaches to the role of the state in the economy at different stages of economic development were researched, to establish that it is necessary to perform certain functions in the economy of the country. However, there is a large discrepancy in the views of the limits and skills of state currents in the economy – from liberal to threshold state regulation of economic processes.

Conclusion. *After analyzing the current trends of transformation processes, it has been found that for the effective development of the national economy in the 21st century, the strengthening of the role of the state in the economy should not be understood in the old sense as the establishment of a bureaucratic obstacle for entrepreneurship. The state, adjusting former mistakes of economic policy, has to take on the inherent functions of protecting the national economy from the adverse effects of globalization, stimulating innovation development, providing a rational, with a view to the future, the use of resources.*

Keywords: state, state regulation of economy, market self-regulation, globalization, competitiveness.

REFERENCES

1. Adzhemoglu, D., & Robinson, Dzh. (2017). *Chomu nacji' zanepadajut' [Why nations are declining]*. Kyi'v: Nash format [in Ukrainian].
2. Akerlof, Dzh., & Shyller, R. (2017). *Hto i jak manipuljuje vashym vyborom [Who and how manipulates your choice]*. (O. Gerasymchuk Trans). Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
3. Gejec', V. (2015). Podolannja kvazirynkovosti – shljah do investycijno orijentovanoi' modeli ekonomichnogo zrostantnja [Overcoming quasi-marketability is the path to an investment-oriented model of economic growth]. *Ekonomika Ukrai'ny – Ukraine economy*, 6, 4-17 [in Ukrainian].
4. Grycenko, A. (2017). *Arhitektonika ekonomichnoi' bezpeky [Economic security architectonics]*. Kyiv: NAN Ukrai'ny, In-t ekonomiky ta prognozuvannja NAN Ukrai'ny [in Ukrainian].
5. Zhalilo, Ja. (2016). Pro nacional'ni osoblyvosti ekonomichnogo pragmatyzmu [On the national features of economic pragmatism]. *Dzerkalo tyzhnja – Mirror of the week*, 49 [in Ukrainian].
6. Kindzers'kyj, Ju. (2015). Derzhavne zamovlennja u sviti ta osoblyvosti jogo zastosuvannja u polityci rozvytku: uroky dlja Ukrai'ny [State order in the world and features of its application in development policy: lessons for Ukraine]. *Ekonomika Ukrai'ny – Ukraine economy*, 3, 4-25 [in Ukrainian].
7. Lagutin, V. (2017). Ekonomichna polityka derzhavy ta efekty i'i realizacii' [The economic policy of the state and the effects of its implementation]. *Visnyk Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-tu – Herald of the Kyiv National University of Trade and Economics*, 4, 5-20 [in Ukrainian].
8. Mazaraki, A., Melnichenko, S., & Duginets, G. (2018). Ukrainian economy growth imperatives. Prague: Coretex CZ SE [in Ukrainian].
9. Soto, de E. (2017). *Zagadka kapitalu. Chomu kapitalizm peremagaje na Zahodi i nide bil'she [Riddle of capital. Why capitalism wins in the West and nowhere else]*. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
10. Umanciv, Ju., & Minjajlo, O. (2016). Evoljucija roli ta funkcij derzhavy v ekonomici [Evolution of the role and functions of the state in the economy]. *Ekonomichnyj visnyk universytetu – Economic Herald of the University*, 28 (1), S. 140-148 [in Ukrainian].
11. Smit, A. (2001). *Dobrobut nacij. Doslidzhennja pro pryrodu ta prychny dobrobutu nacij [Welfare of nations. Research on the nature and causes of the well-being of nations]*. (O. Vasyl'jeva, Trans). Kyiv: Port-Royal [in Ukrainian].
12. Mill', Dzh. S. (1980). *Osnovy politicheskoi' jekonomii [Fundamentals of political economy]*. (A. G. Milejkovskogo, Trans). (Vols. 1-2). Moscow: Progress [in Russian].
13. Kejns, Dzh. M. (2011). *Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg [The general theory of employment, interest and money]*. (N. N. Ljubimova, Trans). Moscow: Gelios ARV [in Russian].
14. Marshall, A. (2010). *Principy jekonomicheskoi' nauki [Principles of economic science]*. (Vols. 3). Moscow: Bizneskom [in Russian].
15. Gjelbrejt, Dzh. K. (2008). *Novoe industrial'noe obshhestvo [A new industrial society]*. Izbrannoe. Moscow: Jeksno [in Russian].
16. Danylyshyn, B. (2016). Pro taktyku ekonomichnogo rozvytku [On the tactics of economic development]. *Livyj bereg – Left Bank*. 16.12.2016. Retrieved from http://blogs.lb.ua/bogdan_danylysyn/353627 [in Ukrainian].
17. Panchenko, V. (2016). Operacija «deindustrializacija», abo navishho nam promyslovyj renesans [Operation «de-industrialization», or why we need an industrial renaissance]. *Dzerkalo tyzhnja – Mirror of the week*, 9 [in Ukrainian].
18. The World Competitiveness Yearbook 2019. *International Institute for Management Development*. Lausanne, Switzerland. Retrieved from <https://www.imd.org/wcc/products/eshop-world-competitiveness-yearbook> [in English].
19. Art'omova, T. (2016). Vidnosyny suspil'nogo vidtvorennja v Ukrai'ni u konteksti transformacii' modelej derzhavnogo upravlinnja [Relations of social reproduction in Ukraine in the context of transformation of governance models]. *Ekonomichna teorija – Economic theory*, 3, 5-17 [in Ukrainian].

НЕПИТАЛЮК Антон ..... аспірант кафедри менеджменту та поведінкової економіки Донецького національного університету імені Василя Стуса
E-mail: a_nepitaliuk@ukr.net .....
ORCID: 0000-0002-7890-3889 ..... вул. 600-річчя, 21, Вінниця, 21000, Україна

ДЕТЕРМІНАНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТІЙКОСТІ

Визначено методологічні засади аналізу феномену демографічної стійкості. Ідентифіковано й згруповано інституційні механізми та інструменти її забезпечення. Систематизовано принципи, охарактеризовано умови досягнення демографічної стійкості. Запропоновано модель впливу динаміки демографічного навантаження, розподілу доходів та міграції на демографічну стійкість, а також модель потенційного синергетичного ефекту в соціально-демографічних процесах.

Ключові слова: демографічна стійкість, інституційні механізми та інструменти, демографічне навантаження, синергетичний ефект.

Непиталюк А. Детерминанты обеспечения демографической устойчивости. Определены методологические основы анализа феномена демографической устойчивости. Идентифицированы и сгруппированы институциональные механизмы и инструменты ее обеспечения. Систематизированы принципы, охарактеризованы условия достижения демографической устойчивости. Предложена модель влияния динамики демографической нагрузки, распределения доходов и миграции на демографическую устойчивость, а также модель потенциального синергетического эффекта в социально-демографических процессах.

Ключевые слова: демографическая устойчивость, институциональные механизмы и инструменты, демографическая нагрузка, синергетический эффект.

Постановка проблеми. Демографічна стійкість (ДС) є передумовою економічного зростання, водночас будучи безпосереднім результатом останнього. Досягнення стійкості системи можливе на основі імплементації стратегічних заходів економічної політики, але не є її безумовним наслідком. Глибинні інтенції економічних агентів детермінують цю категорію. Її багатогранний характер, що виявляється у взаємодії мікро- та макроекономічних суб'єктів, актуалізує необхідність застосування кількох методологічних підходів. Інтеграція ДС до наукового дискурсу потребує визначення елементного складу відповідного середовища, окреслення ролей і способів взаємодії його основних учасників: інституцій публічного адміністрування, домогосподарств та бізнесу. Значення мають не лише механізми та інструменти забезпечення демографічної стійкості, а й операційні режими їх функціонування, які потребують відповідних умов та принципів. При застосуванні стратегічного підходу до управління соціально-демографічними процесами

виникає позитивний синергетичний ефект, що виявляється в інтенсивному економічному зростанні. З огляду на це, вивчення інституційних засад демографічної стійкості надзвичайно актуалізується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти забезпечення демографічної стійкості розкриті зарубіжними вченими. Е. МакГреттен та Е. Прескотт запропонували агреговану модель аналізу економічної політики в контексті демографічних змін [1]. Х. Кордоба та К. Ліу критично проаналізували стохастичне моделювання демографічної політики в контексті розподілу суспільних доходів [2]. М. Винн оцінив глобальні демографічні тренди у формуванні економічної політики країни [3]. Українські науковці досліджували проблеми інституційного супроводу соціально-демографічних процесів. Е. Лібанова проаналізувала інноваційні важелі демографічної політики [4]. Л. Любохинець дослідила концепт управління людським капіталом за умов інноваційного розвитку [5]. Інституційні чинники забезпечення регіонального розвитку проаналізувала О. Ліснічук [6].

Переслідуючи прикладну мету, автори певною мірою торкнулися партикулярних аспектів інституційних механізмів та інструментів демографічної стійкості, проте актуальним залишається комплексний розгляд цієї проблематики.

Метою статті є розвиток методологічних засад демографічної стійкості, комплексна систематизація інструментарію її забезпечення в сучасних умовах економічних перетворень.

Матеріали та методи. Теоретико-методологічна база дослідження сформована на основі наукових праць з обраної тематики. Специфіка об'єкта й предмета зумовила необхідність комплексного застосування методів та підходів, що забезпечили концептуальну єдність. Використано системний, інституційний та діалектичний підходи, методи компаративного аналізу і синтезу, узагальнення, наукової абстракції.

Результати дослідження. Суспільство як історично сформоване та визначене у часі динамічне біосоціальне угруповання виявляє іманентну сутність виключно через активність осіб, що його складають. Дискусійною з епістемологічних позицій залишається квестія щодо примату/паритету біологічного та соціального аспектів демографічної стійкості, що зумовлює потребу використання *системного підходу*. Соціальна інтеракція в межах стійких груп набуває рутинних форм, що породжує відносини зі специфікацією виконуваних індивідами ролей та виникненням підстав для одержання ними вигод у диферентних формах. Інтереси та запити, що об'єднують умовно гомогенні соціальні групи, перетворюються в економічні, політичні та культурні детермінанти життя. Динамічні аспекти громадської онтології (рівень виконання електоральних обіцянок впродовж чинної каденції владної еліти, ситуативна зумовленість економічного та політичного циклів тощо) досліджуються в межах *інституціонального підходу*. Відкритим залишається питання щодо першопричини стійкості. З одного боку, економічне зростання та громадський добробут є пріоритетами реалізації господарських ініціатив, а демографічна стійкість хоч і не може розглядатися

як ультимативний критерій досягнення стратегічних програмних цілей, все ж є їх передумовою. З іншого – ця характеристика притаманна суспільствам із високим рівнем економічного розвитку. Взаємозумовленість господарських та соціальних параметрів-індикаторів дає змогу застосовувати при дослідженні феномену стійкості *діалектичного підходу*.

За А. Маслоу, індивідуальні запити ранжируються за значимістю, причому задоволення потреб вищого рівня стає можливим винятково за умов забезпечення базисних фізіологічних та сек'юритативних нужд [7]. Проекція вказаної ієрархії на суспільство породжує методологічну невизначеність. У дискретний момент різні представники достатньо гомогенної групи незіставні за рівнями задоволення запитів, а тотальний добробут в умовах ресурсного дефіциту нетотожний сумі добробутів членів вказаної групи. Особистий добробут у перспективі визначається максимізацією функції корисності у період t , що представлено *моделлю 1*:

$$E_t \sum_{t=0}^{\infty} \gamma^t U(c_t, hr_t) \rightarrow \max, \quad (1)$$

де E_t – оператор доступності інформації;

$\gamma \in (0, 1)$ – дисконт-фактор споживчих переваг;

U – індекс індивідуальної корисності (*utility*);

c_t – індивідуальне споживання (*consume*);

hr_t – затрати персонального соціально-трудоного ресурсу (*human resource*).

Згідно з *моделлю 1* доцільним є пошук оптимального динамічного балансу між обсягами споживання благ та витрат ресурсів. Прикладні механізми досягнення такого стану включають публічні гарантії верховенства права, пріоритету безпеки, економічної свободи, обґрунтованого соціального забезпечення й фінансової інклюзії, охорони здоров'я і довкілля, сприяння інститутам освіти, культури, фізичного та духовного розвитку. Індикатором демографічної стійкості є приріст інтелектуального потенціалу економіки, що забезпечується шляхом елімінації конфліктів між її агентами, пошуку консенсусу щодо розподілу/перерозподілу суспільного продукту.

Засоби цілеспрямованого впливу органів держави та самоврядування на поведінку суспільства, а також будь-які форми самоорганізації останнього, що дають змогу планувати, корегувати та своєчасно модифікувати його структуру, репрезентують *інституційний інструментарій* забезпечення демографічної стійкості. Інструменти можуть мати один або декілька функціональних режимів. Якщо операційний модус один, інструмент є *інституційним важелем*. Сукупність інструментів і важелів інкорпорується в *інституційний механізм*.

Пропонуючи на початку 1920-х років неокласичний концепт добробуту як максимального блага для щонайбільшої частини суспільства, А. Пігу дослідив ланцюжок: дохід $\rightarrow$ благо $\rightarrow$ добробут [8]. Він довів, що характер розподілу та редистрибуції національного продукту детермінує економічну поведінку. А. Пігу розглядав економічний та неекономічний добробут, пов'язуючи останній із одержанням населенням т. з. «неекономічних сатисфакцій» (*non-economic satisfactions*), перелік та склад

яких ним визначено не було. Пігувіанська сатисфакція (*Pigouvian satisfaction*) може розглядатися як інституційний важіль забезпечення демографічної стійкості. Дж. Тобін і У. Нордхаус у 1972 р. запропонували методологію визначення та оцінювання добробуту на основі моделі *Measure of Economic Welfare (MEW)* [9]. Ідея полягала у конвергенції неокласичних положень з інституціональним підходом і стала революційною в контексті ідентифікації економічного розвитку, детермінуючи фактори забезпечення стійкості. Хоча перелік чинників сприяння розвитку є апріорі відкритим, до числа його універсальних детермінант відносять підтримку належного стану екології, вартість вивільнення часу, масштаб та характер непідприємницької економічної активності тощо.

Враховуючи взаємообумовленість економічного зростання, добробуту й демографічної стійкості, системний і інституційний підходи доповнюються *діалектичним*. З 1920-х років у неокласичних теоріях сформулювалася ідея поєднання ліберальної саморегуляції економічних агентів із державним впливом на перебіг господарських процесів. Досвід доводить неприйнятність елімінації державного регулювання. Роль публічних інституцій полягає у встановленні оптимальних правил взаємодії суб'єктів господарювання, які максимізують індивідуальні вигоди.

Середовище реалізації економічної політики включає систему обмежень; в контексті економіки знань індивіда доцільно розглядати як носія робочої сили та інтелектуального капіталу. Поглиблений аналіз цього середовища слід виконувати на основі трансформованої *моделі 2* виробничої функції Кобба–Дугласа:

$$GDP_i = A_\tau (L_i + H_i)^\alpha K_i^\beta, \quad (2)$$

де GDP_i – внутрішній валовий продукт (*gross domestic product*) i -ої країни;

A_τ – сукупна факторна продуктивність (*total factor productivity*) або технологічний коефіцієнт, що залежить від рівня виробничої культури та технічного устрою держави у час τ ;

L_i – затрати робочої сили (*labor*) i -ої країни;

H_i – затрати людського інтелектуального капіталу (*human intellectual capital*) i -ої країни;

K_i – затрати фізичного капіталу (*capital*) i -ої країни;

α – коефіцієнт еластичності обсягу ВВП за факторами робочої сили та людського інтелектуального капіталу;

β – коефіцієнт еластичності обсягу ВВП за фактором фізичного капіталу.

Демографічна стійкість має оцінюватися на основі сукупності детермінант. Вплив демографічних змін на динаміку виробництва оцінюється окремо за природними та механічними процесами, однак вони відбуваються одночасно, а тому оптимальне сальдо міграції за статеві-віковою та освітньо-професійною структурами може виступати компенсатором депопуляції. П. Самуельсон запропонував «теорему серендипності» (*Serendipity Theorem*), згідно з якою стійке зростання визначається виключно поєднанням достатньої децентралізації та оптимального природного приросту населення [10]. А. Дірдорфф довів, що це твердження є частковим, оскільки не завжди можливо визначити

оптимальний рівень природного приросту, що забезпечуватиме максимізацію індивідуальної корисності агента [11]. У дискретний момент вплив природної динаміки детермінується:

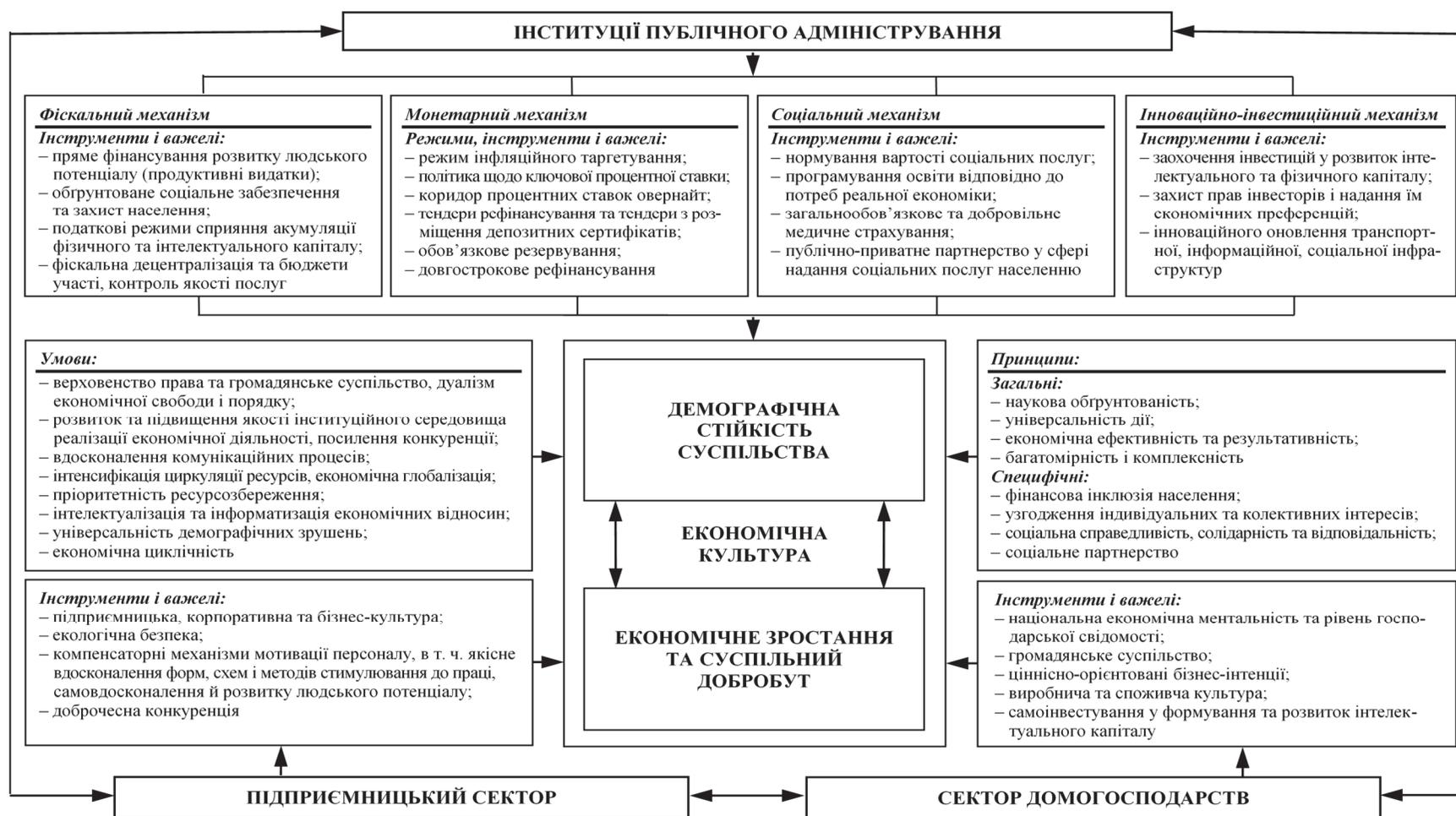
- коефіцієнтом демографічного навантаження – кількістю економічно неактивного населення, що припадає на одну активну особу;
- обсягом індивідуального доходу, який економічно активна особа витрачає на утримання економічно неактивного населення [12–13].

У динаміці ці показники оптимізуються за критерієм мінімуму, що призводить до максимізації корисності та зростання індивідуального споживання, поліпшуючи його структуру. За апроксимованою методикою, економічно неактивними є особи віком до 15 та понад 65 років. Господарська діяльність населення старшого віку компенсує економічну пасивність осіб, що досягли 15-річчя і не приступили до виробництва. Зростання тривалості життя призводить до збільшення чисельності населення віком понад 65 років. Стійкість дає змогу аналізувати динаміку суспільства в контексті змін чисельності, де природний і механічний рух є компенсаторами [14]. *Модель 3* репрезентує вплив демографічного навантаження, розподілу доходів та міграції:

$$\left. \begin{aligned} Ddr &= \frac{IAP}{EAP} \rightarrow \min \\ Idr &= \frac{IE_{pc}}{I_{pc}} \rightarrow \min \end{aligned} \right\} \Rightarrow DS \Leftarrow MLdr \rightarrow opt = \begin{cases} ILdr = \frac{IL}{P} \rightarrow \max \\ ELdr = \frac{EL}{P} \rightarrow \min, \end{cases} \quad (3)$$

- де *DS* – демографічна стійкість (*demographic sustainability*);
Ddr – демографічне навантаження (*demographic dependency ratio*);
IAP – економічно неактивне населення (*economically inactive population*);
EAP – економічно активне населення (*economically active population*);
Idr – розподіл доходів економічно активного населення (*income dependency ratio*);
IE_{pc} – індивідуальний дохід, що витрачається економічно активною особою на утримання економічно неактивного населення (*amount of per-capita income spent on economically inactive population*);
I_{pc} – індивідуальний дохід економічно активної особи (*per-capita income*);
MLdr – міграція робочої сили (*migrant labor dependency ratio*);
P – чисельність населення (*population*);
ILdr – коефіцієнт імміграції робочої сили (*immigrant labor dependency ratio*);
IL – економічно активні іммігранти (*immigrant labor resource*);
ELdr – коефіцієнт еміграції робочої сили (*emigrant labor dependency ratio*);
EL – економічно активні емігранти (*emigrant labor resource*).

Застосування інструментарію фіскальної, монетарної, соціальної, інноваційно-інвестиційної політик детермінує макроекономічні основи демографічної стійкості. Її операторами на мікрорівні є домогосподарства та підприємства. Діалектичний розгляд активностей цих агентів є умовою формування оптимальної економічної стратегії. Досягнення демографічної стійкості відбувається з дотриманням загальних і специфічних принципів за певних умов успішного оперування її інструментами і важелями. Модель забезпечення демографічної стійкості подана на *рисунок*.

Структурно-логічна модель інституційних механізмів та інструментів забезпечення демографічної стійкості

Джерело: авторська розробка.

Відповідно до представленої структурно-логічної моделі цільові параметри досягаються завдяки синергізму (див. *рисунок*). Механізми й інструменти демографічної стійкості передбачають свідоме ціннісно-орієнтоване застосування: в такому разі виникає позитивний статично значущий синергетичний ефект. Якщо припустити існування динамічної системи $A (a_1; a_2; \dots ; a_n)$, що має сукупний потенціал $P (A) = B$ і складається з певної скінченної кількості $n (n \in N)$ умовно дискретних елементів a_i , кожний з яких характеризується потенціалом $P (a_i) = b_i$, то сукупний потенціал системи відрізняється від арифметичної суми потенціалів її елементів на величину суми потенціалів емерджентних зв'язків b'_j , що відображено в *моделі 4*:

$$P(A) = B \neq \sum_{i=1}^n b_i;$$

$$P(A) = B = \sum_{i=1}^n b_i + \sum_{j=1}^m b'_j = \sum_{i=1}^n b_i \pm \left| \sum_{j=1}^m b'_j \right| = \begin{cases} \sum_{i=1}^n b_i - \left| \sum_{j=1}^m b'_j \right|, & \text{при } \sum_{j=1}^m b'_j < 0; \\ \sum_{i=1}^n b_i, & \text{при } \sum_{j=1}^m b'_j = 0; \\ \sum_{i=1}^n b_i + \left| \sum_{j=1}^m b'_j \right|, & \text{при } \sum_{j=1}^m b'_j > 0, \end{cases} \quad (4)$$

де $P (A)$ – потенціал системи;
 i – порядковий номер елемента системи;
 j – порядковий номер емерджентного зв'язку;
 $n (n \in N)$ – кількість елементів системи;
 $m (m \in N)$ – кількість емерджентних зв'язків.

Чимало представлених детермінант демографічної стійкості залежить від парадигми реалізованої в країні фіскальної політики та відповідного механізму. Попри домінування у вітчизняному дискурсі позиції щодо існування статистично значущого прямого позитивного зв'язку між результатами реалізації заходів бюджетно-податкового стимулювання і темпами економічного зростання, а отже, й рівнем добробуту, цей концепт вимагає критичного осмислення. З огляду на продуктивну спроможність, суспільство доцільно розподіляти на незіставні за потенціалом і запитами страти: економічно активну та неактивну.

Фіскальний патерналізм без адекватного інституційного супроводу породжує ілюзію досяжності цільового стану шляхом одночасного збільшення соцстандартів – необґрунтованого нарощування масштабів перерозподілу суспільного продукту через видаткову складову бюджету – та мінімізації втручання державних інституцій у редистрибуційні процеси, максимальної податкової лібералізації. Така конфігурація бюджетного простору є недосяжною, проте служить електоральними

обіцянками та є причиною фінансових шоків, унаслідок неспроможності виконати останні. Досвід фіскального регулювання свідчить, що високі вагові параметри публічних видатків соціального спрямування у ВВП асоціюються зі значним податковим навантаженням, існуванням рестрикцій щодо легальної прибуткової реалізації бізнес-ініціатив.

Бюджетні інструменти, зокрема соціальні виплати, доволі неоднозначно впливають на економічну поведінку, обумовлюючи репродуктивну та міграційну динаміку суспільства. Існує два полярні неприйнятні сценарії реалізації фіскальної політики: *режим максимальної елімінації ролі публічних інституцій* як регулятора господарського розвитку, що поглиблює індуковані ринком економічну нерівність, майнове розшарування та політичне напруження; *«компенсація» коштом бюджету і спеціалізованих фондів соціального страхування більшості ризикових економічних ініціатив*, що у середньостроковій перспективі призводить до звуження масштабів суспільного відтворювального процесу через зростання рівня природного безробіття.

Роль бюджету як регулятора розвитку та забезпечення демографічної стійкості є предметом численних публікацій зарубіжних та вітчизняних вчених. Р. Дж. Барро та Х. Сала-і-Мартін обґрунтували доцільність перегляду філософії публічних видатків на основі визначення взаємозв'язку між темпами їх зростання/скорочення та динамікою виробництва. Автори запропонували категорію продуктивних видатків, чие відносне зростання призводить до суттєвого збільшення масштабу продукування ВВП. Частина видатків, відносне зростання яких нейтрально або негативно впливає на динаміку основних макроекономічних показників, ідентифіковано як непродуктивні [15–17]. Завдання фіскальної політики ототожнено із діяльністю щодо поступового зменшення частки непродуктивних видатків.

Аналогічної позиції дотримуються й окремі вітчизняні науковці, наголошуючи на необхідності обачної імплементації зарубіжного досвіду та градуального переходу до нової моделі бюджетування, альтернативою є потенційне загострення соціально-демографічних проблем, зокрема у формі масштабної еміграції за умов лібералізації руху трудових ресурсів [18]. Органи державної влади та місцевого самоврядування повинні продукувати у достатньому обсягу та з дотриманням вимог якості конкурентоспроможні блага та послуги, що переконуватиме і стимулюватиме населення до трудової діяльності у межах відповідної юрисдикції.

Забезпечення демографічної стійкості через вдосконалення моделей фінансування соціального сектора передбачає стратегічні зміни у сферах, що асоціюються із збільшенням людського потенціалу. У міжнародній оцінній практиці використовується індекс людського розвитку (*Human Development Index, HDI*), що розраховується на основі трьох параметрів, два з яких – індекси очікуваної тривалості життя (*Life Expectancy*

Index, LEI) та освіченості (*Education Index, EI*) – прямо залежать від характеру проваджені в країні фіскальної політики. З одного боку, державна монополія із надання медичних та освітніх послуг у довгостроковій перспективі призводить до відчутного зниження якості продукту соцсфери, його хронічної неконкурентоспроможності, зокрема невідповідності держзамовлення на підготовку фахівців закладами професійно-технічної та вищої освіти і попиту на ринку праці. З іншого, – забезпечення базисних соціальних потреб є статутною функцією бюджетних установ; позитивний природний приріст та скорочення еміграції очікується в разі експліцитно результативної їх діяльності.

Основними бюджетними інструментами забезпечення демографічної стійкості є продуктивні видатки. Їх здійснення безпосередньо реалізується через *соціальний інституційний механізм* економічної політики. Залежно від фази господарського циклу важливого значення можуть набувати соціальні стандарти та гарантії як інструменти прямого впливу на демографічну стійкість, проте їх основна роль полягає в тому аби позбутися критичної майнової нерівності з метою забезпечення життєво необхідного базису для незахищених верств. На фазах піднесення роль вказаного інструментарію мінімізується, а необачне його застосування призводитиме до регресу.

Фінансовою базою публічного сектора, що детермінує поведінку та демографічну динаміку, є доходи бюджету, передусім податкові надходження. Недосконала структурна композиція фіскального регулювання спонукає економічно активне населення до реалізації кількох сценаріїв, що негативно впливають на демографічну стійкість, виявляючись у формі безпосередньої еміграції та переміщення мобільної складової капіталу, а також спроб уникнення та ухиляння від оподаткування, тінізації діяльності тощо.

Ч. Тібу на основі аналізу фінансового регулювання у країнах з високим ступенем фінансової автономії ще в середині 1950-х років у контексті податкової конкуренції між юрисдикціями сформулював гіпотезу «голосування ногами» (*foot voting*) [19]. Ступінь економічної інтеграції між державами з розвиненими та емерджентними економіками змінився, зумовлюючи необхідність здійснення компаративного аналізу на міжнаціональному рівні, що дало змогу виявити дві тенденції: з одного боку, посилення можливостей щодо раціональної алокації ресурсів і максимізації індивідуальних вигод суб'єктів, з іншого, – збільшення ризиків деструкції соціально-демографічної структури (через масову еміграцію економічно активного кваліфікованого населення) партикулярного суспільства у глобалізованому світі.

Опосередкований вплив на демографічну стійкість має *інструментарій податкового регулювання*, ступінь використання якого корелює з рівнем економічної активності. Необґрунтоване зростання податкового навантаження у поєднанні з незмінною якістю публічних послуг

призводить до скорочення легальної ділової активності, тінізації економіки. Застосування пільгових фіскальних режимів хоч і пожвавлює бізнес-цикли, не може розглядатися як засіб перманентної дії: ревіталізація підприємницького сектора є підставою для переходу до загальних податкових режимів з метою захисту добросовісної конкуренції та недопущення зловживання економічними агентами своїм ринковим становищем.

Важливим інструментом універсальної дії є делегування частини бюджетно-податкових повноважень органами центральної виконавчої влади самоврядним локальним інституціям у контексті децентралізації. Характер впливу останньої на економічне зростання є неоднозначним, особливо з урахуванням вихідного стану країни на момент ініціювання фіскальної автономізації регіонів та якості інституційного супроводу публічних фінансів. З позицій біхевіоральної економіки, мешканці територіальної громади зацікавлені у посиленні транспарентності системи місцевих бюджетів та реалізації принципу субсидіарності, що стає можливим через децентралізацію. Збільшення обсягу економічних і неекономічних пігувіанських сатисфакцій, одержуваних мешканцями адміністративних одиниць через фіскальну автономізацію, індукує оптимізацію структури населення відповідного утворення, автоматично забезпечуючи демографічну стійкість у середньостроковій перспективі.

Тактичні та оперативні інституційні механізми, інструменти й важелі фіскального забезпечення демографічної стійкості об'єднують сукупність заходів раціональної корекції звичайної поведінки економічних агентів. Чутливість останніх до специфічного інструментарію та різких змін у режимах функціонування механізмів податкової політики є високою. Забезпечення стійкості видається можливим виключно на стратегічній основі, оскільки процеси руху населення є інерційними. Крім того, динаміка частки економічно активної частини у структурі суспільства може бути приблизно запрограмована лише з урахуванням: 15-річного лагового ефекту для природного руху; сальдо механічного руху.

Податковий режим та продуктивність бюджетного сегмента обумовлюють міграцію, певним компенсатором для них є *механізм монетарної політики*, спрямований на забезпечення цінової стабільності і раціональне регулювання кредитної активності. Репродуктивна та механічна динаміка населення залежать від суб'єктивної компаративної оцінки резидентами умов життя у певній країні та юрисдикціях, що є досяжними за поточного масштабу глобалізації. Стратегічні заходи монетарного регулювання характеризуються більшими часовими лагами порівняно з інструментарієм фіскальної політики. Досягнення цінової стабільності потребує здійснення макропруденційного нагляду, активності центробанку протягом 3–5-річного періоду, скоординованої з циклічністю та пріоритетами розвитку [20]. При цьому мають дотримуватися дуальні умови елімінації впливу політичного циклу на монетарне регулювання і послідовної координації з фіскальною політикою [21].

Негативне сальдо міграції і порушення оптимальної демографічної структури можуть бути мінімізовані, якщо на стадії зростання активне населення внаслідок провадження монетарного регулювання отримує гарантії щодо прийняттого рівня інфляції, а також доступ до кредитних ресурсів. *Неформальні механізми* в частині пропаганди родинних цінностей, патріотичного виховання, самоідентифікації особи як представника народу тощо відіграють при цьому комплементарну роль.

Інноваційно-інвестиційний механізм забезпечення демографічної стійкості базується на координації публічних й індивідуальних господарських інтенцій у руслі реалізованих фіскальної та монетарної політик. Цей механізм детермінує споживчі та інвестиційні переваги економічних агентів. Досягнення цілей бюджетно-податкового та грошово-кредитного регулювання має індукувати позитивні зміни й у сфері вказаної політики, зокрема у формі: заохочення приватних, у т. ч. іноземних, інвестицій у розвиток людського потенціалу; оновлення інфраструктури тощо. Проявом стійкості у стратегічному вимірі є приріст вартості інтелектуального капіталу, вдосконалення технологічного устрою, екологізація виробництва. Життєдіяльність і економічна активність залежать від кількості та якості спожитих індивідом благ, інноваційне оновлення виробництва поліпшує обидва параметри.

Соціальний інституційний механізм демографічної стійкості охоплює широкий функціонал інструментів і важелів, зокрема щодо політики у сферах надання послуг публічного адміністрування, охорони здоров'я, освіти, науки, фізичної та духовної культури. Загальним стратегічним завданням трансформації зазначеного сектора є посилення контролю якості надаваних послуг і демонополізація. Результативність функціонування соціального сектора впливає на добробут та якість життя населення, визначає конкурентоспроможність національної економіки за умов глобалізації.

Охорона здоров'я є одночасно завданням і передумовою демографічної стійкості, критеріями якої є середня тривалість життя, рівні народжуваності, смертності, захворюваності. Надання медичних послуг реалізується як профільними бюджетними установами, так і приватними медичними фірмами, тому принципові стандартизація й детермінація лікувальних процедур і практик, використання ліцензування як безумовного превентивного інструменту. Бюджетне кошторисне фінансування установ медичної сфери може виявитися обтяжливими для суспільства у співвідношенні «ціна – якість», тому перспективною видається практика диверсифікації джерел забезпечення медзакладів охорони здоров'я на основі поєднання обов'язкового та добровільного страхування.

Використання бюджетних ресурсів має здійснюватися виключно на засадах прозорості, громадського контролю ефективності, адресності надання та економності. Середня вартість медпослуг базисного переліку

має бути кваліфіковано оцінена, а потреба в них профінансована з бюджету. Решта ж повинна забезпечуватися коштом спецфондів й бізнесу в рамках компенсаторних механізмів. Зниження захворюваності та зростання тривалості життя гарантує збереження працездатності, збільшує продуктивний потенціал, оптимізує структуру суспільства. Досягнення стійкості можливе за умов соціальної відповідальності бізнесу і пропаганди здорового способу життя.

Освітній потенціал є наслідком заходів менеджменту знань. Знання наділені властивістю самопримноження, тому ендогенне зростання інтелектуального капіталу є теоретично необмеженим. Основні переваги імплементації концепції менеджменту знань щодо забезпечення демографічної стійкості:

- вищий освітньо-кваліфікаційний і компетентнісний рівень економічно активної страти населення асоціюється з більшою вартістю її інтелектуального ресурсу, це підвищує рівень номінальних і реальних доходів, впливає на репродуктивну і міграційну динаміку;
- у процесі навчання особа здобуває знання і компетенції, формує певний тип світогляду, що сприяє раціоналізації розподілу доходів на споживання, заощадження та інвестиції, заохочує ресурсозбереження та дбайливе ставлення до екології.

Інструментарій освітньої політики визначає економічну поведінку всіх суспільних страт у межах концепції неперервного розвитку. Для демографічної стійкості пріоритетне значення мають повна середня, вища та середня профосвіта. Патерналізм спричиняє невідповідність компетентнісного профілю суспільства запитам ринку, що індукує безробіття та інтенсифікує еміграцію. Вирішення проблеми можливе шляхом залучення приватного фінансування. У разі ініціювання бізнес-сектором адресної підготовки фахівців на базі бюджетних та/або приватних освітніх закладів із залученням грантового фінансування та реалізацією стипендіальних програм, очікувано виникатиме позитивна синергія. Це має служити підставою для одержання інвесторами преференцій, гарантованих органами влади.

У бізнесі діють *компенсаторні механізми* забезпечення демографічної стійкості: роботодавці у різних формах відшкодовують персоналу витрати зусиль та робочої сили. Для емерджентних економік зарплата є основним інструментом стимулювання трудової діяльності, відіграючи ключову роль у детермінації векторів та швидкості міграції. Мінімальна заробітна плата належить до основних соціальних гарантій і регулюється державою; середня ж визначається динамічною кон'юнктурою ринку, якісним складом та продуктивністю ресурсів, технологічним устроєм, виробничою спеціалізацією, територіально-галузевою структурою економіки тощо. Якщо середня зарплата в країні нижча, ніж у державах із достатньо ліберальними міграційними законами, ймовірність зміни наймобільнішою стратою її населення податкової юрисдикції

.....

зростає. Зростання зарплати обґрунтовується підвищенням результативності, інакше посилюються ризики розбалансування економіки. Попри інституційну визначеність зарплати, індивідуальна фінстратегія підприємства нейтральна до демографічної структури. Домінантне значення прав та свобод особи щодо вибору місця проживання і здійснення трудової діяльності, а також масове поширення явищ аутсорсингу та аутстафу зумовлює необхідність пошуку ефективних механізмів атракції населення до праці в межах відповідного державного утворення. Екзистенцію підприємницької культури слід розглядати як джерело іманентного синергізму.

Висновки. Багатоаспектність демографічної стійкості потребує дотримання при її вивченні системного, інституційного, діалектичного методологічних підходів. Основними учасниками інституційного середовища забезпечення демографічної стійкості є установи публічного адміністрування, домогосподарства та бізнес-сектор. Засоби впливу органів державної влади та самоврядування на поведінку суспільства, а також будь-які форми свідомої самоорганізації останнього, що дають змогу планувати, корегувати та своєчасно модифікувати його структуру, репрезентують інструментарій забезпечення демографічної стійкості. Установи публічного адміністрування адаптивно використовують фінансовий, монетарний, соціальний та інноваційно-інвестиційний інституційні механізми для забезпечення демографічної стійкості з дотриманням принципів наукової обґрунтованості, універсальності дії, економічної ефективності та результативності, багатомірності і комплексності, фінансової інклюзії, узгодження індивідуальних та колективних інтересів, соціальної справедливості і партнерства, солідарності й відповідальності. Інші учасники інституційного середовища теж мають дотримуватися цих принципів, максимізуючи позитивну синергію. Важливу роль при цьому відіграють неформальні інституційні чинники, зокрема підприємницька та бізнес-культури, громадська економічна свідомість тощо. Для досягнення стану демографічної стійкості необхідна комплексна узгоджена дія інституціональних механізмів, інструментів і важелів, застосовуваних як установами публічного управління, так і мікро-економічними агентами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. McGrattan, E. R., & Prescott, E. C. (2018). An aggregate model for policy analysis with demographic change. *The Journal of the Economics of Ageing*, 11, 52-61.
2. Cordoba, J. C., & Liu, X. (2016). Stochastic dominance and demographic policy evaluation: a critique. *Journal of Demographic Economics*, 82 (1), 111-138.
3. Wynne, M. (2016). Global demographic trends shape policy environment. *Economic Letter*, 11 (7), 1-4.
4. Лібанова Е. М. Інноваційні важелі демографічної політики. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2016. 9. 21-33. Серія: Економіка та менеджмент.

5. Любохинець Л. С. Управління людським капіталом в умовах інноваційного економічного розвитку: світова та національна практика. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2017. 2 (1). 7-14.
6. Лісничук О. А. Інституціональні чинники забезпечення регіонального розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. 8 (36). 53-57. Серія «Економіка».
7. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological review*, 50 (4), 370.
8. Pigou, A. C. (1951). Some aspects of welfare economics. *The American Economic Review*, 41 (3), 287-302.
9. Nordhaus, W. D., & Tobin, J. (1972). Is growth obsolete? In *Economic Research: Retrospect and prospect*, Vol. 5, Economic growth (pp. 1-80). Nber.
10. Samuelson, P. A. (1976). The optimum growth rate for population: Agreement and evaluations. *International Economic Review*, 516-525.
11. Deardorff, A. V. (1976). The optimum growth rate for population: comment. *International Economic Review*, 510-515.
12. Abio, G. (2003). Interiority of the optimal population growth rate with endogenous fertility. *Documents de treball (Facultat d'Economia i Empresa. Espai de Recerca en Economia)*, 2003, E03/096.
13. Bernheim, B. D. (2010). Behavioral welfare economics, *Panoeconomicus, Savez ekonomista Vojvodine*, 57 (2), 123-151.
14. Beets, G., & Willekens, F. (2009). The global economic crisis and international migration: An uncertain outlook. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2009, 1-14.
15. Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence. *Journal of political Economy*, 100 (2), 223-251.
16. Barro, R. J. (1997). *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. MIT Press Books. The MIT Press, the 1st ed. (Vol. 1).
17. Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (2003). *Economic growth* (2nd ed.). Massachusetts: MIT Press.
18. Chugunov, I., & Pasichnyi, M. (2018). Fiscal stimuli and consolidation in emerging market economies. *Investment Management and Financial Innovations*, 15 (4), 113-122. DOI: 10.21511/imfi.15(4).2018.09.
19. Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. *Journal of political economy*, 64 (5), 416-424.
20. Crowe, C. & Meade, E. (2008). Central bank independence and transparency: Evolution and effectiveness. *European Journal of Political Economy*, 24 (4), 763-777.
21. Sims, C. A. (2013). Paper money. *American Economic Review*, 103 (2), 563-84.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2019.

Nepytaliuk A. Determinants for the demographic sustainability ensuring.

Background. Taking the peculiarities of emerging economies into account, the complex nature of demographic sustainability involves a number of methodological approaches to determine the composition of relevant environment, outlining the interaction between its elements. Strategic management, based on the coordination of the sustainability's determinants, induces positive synergies that ensure permanent endogenous economic growth.

The ***aim*** of the article is to develop the methodological bases for demographic stability, to systematize comprehensively the tools for its provision under current conditions of economic transformations.

Materials and methods. The research is based on the scientific works on the problem under consideration. Both the object's and the subject's features caused the integrated application of methods and approaches that ensured the study's conceptual

unity. Systemic, institutional and dialectical approaches, methods of comparative analysis and synthesis, generalization, scientific abstraction have been applied.

Results. Demographic sustainability should be assessed regarding a set of natural determinants and human migration as well. Moreover, migration could in its own particular way compensate for depopulation. Demographic sustainability and economic growth are achievable with the optimum combination of natural and migration factors.

Conclusion. The means of authorities' influence both on society's behavior and forms of its self-organization are represented by ensuring tools for demographic sustainability. Public administration institutions use fiscal, monetary, social, and innovation-investment mechanisms to establish demographic sustainability, considering the principles of scientific validity, versatility of action, economic efficiency, multidimensionality, complexity, financial inclusion, reconciliation of individual and collective interests, social justice and partnership, solidarity and responsibility. Informal factors also play an important role. Other economic agents should also adhere to those principles, maximizing positive synergy.

Keywords: demographic stability, institutional mechanisms and tools, demographic burden, synergistic effect.

REFERENCES

1. McGrattan, E. R., & Prescott, E. C. (2018). An aggregate model for policy analysis with demographic change. *The Journal of the Economics of Ageing*, 11, 52-61 [in English].
2. Cordoba, J. C., & Liu, X. (2016). Stochastic dominance and demographic policy evaluation: a critique. *Journal of Demographic Economics*, 82 (1), 111-138 [in English].
3. Wynne, M. (2016). Global demographic trends shape policy environment. *Economic Letter*, 11 (7), 1-4 [in English].
4. Libanova, E. M. (2016). Innovacijni vazheli demografichnoi' polityky [Innovative levers of demographic policy]. *Problemy innovacijno-investychnogo rozvytku [Problems of innovation and investment development]*, 9, 21-33. Serija: Ekonomika ta menedzhment [in Ukrainian].
5. Ljubohynec', L. S. (2017). Upravlinnja ljuds'kym kapitalom v umovah innovacijnogo ekonomichnogo rozvytku: svitova ta nacional'na praktyka [Human capital management in the context of innovative economic development: world and national practice]. *Visnyk Hmel'nyc'kogo nacional'nogo universytetu – Bulletin of the Khmelnytsky National University*, 2 (1), 7-14 [in Ukrainian].
6. Lisnichuk, O. A. (2018). Instytucional'ni chynnyky zabezpechennja regional'nogo rozvytku [Institutional factors for regional development]. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija» – Scientific notes of the National University of Ostroh Academy*, 8 (36), 53-57. Serija «Ekonomika» [in Ukrainian].
7. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological review*, 50 (4), 370 [in English].
8. Pigou, A. C. (1951). Some aspects of welfare economics. *The American Economic Review*, 41 (3), 287-302 [in English].
9. Nordhaus, W. D., & Tobin, J. (1972). Is growth obsolete? In *Economic Research: Retrospect and prospect*. (Vol. 5). Economic growth (pp. 1-80). Nber [in English].
10. Samuelson, P. A. (1976). The optimum growth rate for population: Agreement and evaluations. *International Economic Review*, 516-525 [in English].
11. Deardorff, A. V. (1976). The optimum growth rate for population: comment. *International Economic Review*, 510-515 [in English].
12. Abio, G. (2003). Interiority of the optimal population growth rate with endogenous fertility. Documents de treball (Facultat d'Economia i Empresa. Espai de Recerca en Economia). E03/096 [in English].

13. Bernheim, B. D. (2010). Behavioral welfare economics, *Panoeconomicus, Savez ekonomista Vojvodine*, 57 (2), 123-151 [in English].
14. Beets, G., & Willekens, F. (2009). The global economic crisis and international migration: An uncertain outlook. *Vienna Yearbook of Population Research*, 1-14 [in English].
15. Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence. *Journal of political Economy*, 100 (2), 223-251 [in English].
16. Barro, R. J. (1997). *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. MIT Press Books. The MIT Press, the 1st ed. (Vol. 1) [in English].
17. Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (2003). *Economic growth* (2nd ed.). Massachusetts: MIT Press [in English].
18. Chugunov, I., & Pasichnyi, M. (2018). Fiscal stimuli and consolidation in emerging market economies. *Investment Management and Financial Innovations*, 15 (4), 113-122. DOI: 10.21511/imfi.15(4).2018.09 [in English].
19. Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. *Journal of political economy*, 64 (5), 416-424 [in English].
20. Crowe, C. & Meade, E. (2008). Central bank independence and transparency: Evolution and effectiveness. *European Journal of Political Economy*, 24 (4), 763-777 [in English].
21. Sims, C. A. (2013). Paper money. *American Economic Review*, 103 (2), 563-84 [in English].

КИФЯК Олександр

E-mail: o.kyfyak@chnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-3689-8548

к. е. н., доцент кафедри маркетингу, інновацій та регіонального розвитку Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012, Україна

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЙ

Встановлено можливість формування туристичних дестинацій різних типів. Запропоновано класифікацію туристичних дестинацій залежно від наявних туристичних ресурсів на території громади. Уточнено чинники впливу та можливості формування туристичних дестинацій на основі об'єднаних територіальних громад і їх ефективного функціонування.

Ключові слова: об'єднані територіальні громади, туризм, туристичні дестинації, формування, розвиток, ресурси, атракційний пункт, туристичний центр.

Кифяк А. Ресурсный потенциал развития туристических дестинаций. Установлена возможность формирования туристических дестинаций различных типов. Предложена классификация туристических дестинаций в зависимости от имеющихся туристических ресурсов на территории общины. Уточнены факторы влияния и возможности формирования туристических дестинаций на основе объединенных территориальных общин и их эффективного функционирования.

Ключевые слова: объединенные территориальные общины, туризм, туристические дестинации, формирование, развитие, ресурсы, атракционный пункт, туристический центр.

Постановка проблеми. Поширення об'єднаних територіальних громад (ОТГ) як складних багатофункціональних адаптивних систем, що володіють усіма їх компонентами, основними з яких є територія, населення, економіка і наявність зв'язків між собою та із зовнішнім середовищем, сприяє розвитку економічних, соціальних, демографічних, екологічних та інших процесів, пов'язаних з певними змінами, які виникають тільки в результаті взаємодії компонентів систем.

Об'єднані територіальні громади сьогодні відкривають для себе нові можливості, отримують додаткові фінансові ресурси та повноваження і демонструють ефективно управління місцевим господарством. Вирішення соціальних і економічних проблем громади, пов'язаних з медичним обслуговуванням, наданням високоякісних освітніх та спортивних послуг, ремонтом та освітленням доріг, будівництвом локальних очисних споруд та інших соціальних об'єктів, потребує раціонального використання наявних природних та трудових ресурсів, розвитку малого підприємництва, відповідального ставлення до збереження пам'яток історії, культури, архітектури тощо. Для вирішення цих та інших завдань

необхідні значні кошти, які можна залучити до місцевого бюджету у вигляді податкових надходжень, відрахувань від діяльності підприємств, створених за участю територіальної громади, надання низки платних послуг, залучення інвестицій та ін. Водночас, будь-якій громаді притаманні певні властивості, як, наприклад, географічне положення, структура економіки, культурно-історична спадщина, віросповідання, етнічний склад, звичаї, обряди, традиції місцевого населення та інші чинники.

Враховуючи те, що основними критеріями економічного розвитку ОТГ є створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та забезпечення надходжень до бюджету громади, розбудова інфраструктури підтримки бізнесу, залучення інвестицій, ефективне використання місцевих ресурсів, воно ідеально підходить до формування на його основі туристичної дестинації, яка може залучати та задовольняти різноманітні потреби туристів.

Проте наявність на території громади привабливих природних рекреаційних ресурсів та туристичних пам'яток, які можуть бути метою подорожей у пізнавальних та оздоровчих цілях, ще не гарантує ефективне їх використання. Для формування туристичної дестинації необхідно мати відповідну інфраструктуру для розміщення, організації харчування, проведення різноманітних заходів та розваг. Необхідним є дослідження транспортної інфраструктури, а також наявності екскурсиводів, інструкторів, гідів-перекладачів, що загалом сприятиме створенню комплексного туристичного продукту. Важливим є також обґрунтування розвитку сільського, екологічного (зеленого) та інших видів туризму, дотичних до сільської місцевості. Все це набуває особливої актуальності для прикордонних областей з обох боків кордону, де подібність мов, культур, етнічні зв'язки значно впливають на туристичні потоки, що формуються в сусідніх країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання створення ОТГ, розвитку на їх територіях туризму та інших видів економічної діяльності досліджували зарубіжні та вітчизняні науковці, зокрема, М.-К. Морел, Р. Беннет, Б. Деанте, Т. Бігер, І. Кісельова, А. Трамова, Я. Качмарек, А. Стасяк та інші, розглядаючи сільські райони як базові для розвитку малих територіальних громад, акцентуючи увагу на розвитку сільського, екологічного, зеленого та аграрного туризму. А І. Кісельова та А. Трамова вважають аграрний туризм одним із видів інноваційних туристичних послуг [1].

Серед українських учених вагомий внесок у розвиток теорії та практики формування туристичних дестинацій внесли А. Мазаракі, С. Мельниченко, Т. Ткаченко, М. Бойко, О. Любіцева, О. Третяков, Н. Корж, Д. Басюк, А. Головчан [2–6], В. Брич, М. Мальська, О. Музиченко-Козловська, Т. Лужанська та ін. Разом з тим, формування об'єднаних територіальних громад у прикордонних областях та розвиток на їх основі туристичних дестинацій мають свої особливості та потребують подальших досліджень.

Метою статті є обґрунтування можливостей формування та розвитку туристичних дестинацій на основі ОТГ та надання нового імпульсу розвитку туризму в західноукраїнських прикордонних областях на принципах кооперації та активізації процесів самоорганізації таких нових утворень, як ОТГ.

Матеріали та методи. Інформаційно-методичну базу дослідження становлять праці провідних науковців, чинне законодавство України, дані обласних держадміністрацій, методичні посібники та інтернет-ресурси. Для виконання поставлених завдань і досягнення мети дослідження застосовано методи аналізу та синтезу, систематизації, спостереження та порівняння.

Результати дослідження. Чинним законодавством України передбачено, що «при прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади» [7, ст. 4]. Це має важливе значення для формування туристичної дестинації на основі ОТГ, адже всі зазначені чинники можуть сприяти створенню комплексного туристичного продукту.

За Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», об'єднані громади можуть бути сільськими, селищними і міськими [7, ст. 3]. Таким чином, і туристичні дестинації можуть бути сільськими, селищними і міськими. Т. Ткаченко вважає, що «дестинація – це туристичний продукт конкретної місцевості (об'єкта), запропонований для продажу у формі комплексу матеріальних і нематеріальних цінностей. Ними можуть бути: пам'ятки історії, архітектури, продукція народної творчості (побут, фольклор, вироби та продукти традиційних для місцевості галузей та видів діяльності), страви національної кухні, чисте повітря, природа, довкілля, зручності (вигоди) – умови та види розміщення, пресування, харчування та ін.» [8, с. 173].

Водночас, необхідно враховувати, що на основі ОТГ туристичну дестинацію можна створити як туристичний центр, де рекреаційно-туристичне навантаження буде нести вся місцевість громади або створити атракційний пункт як локальну туристичну дестинацію, де туристичні або рекреаційні послуги сконцентровані в одному місці на території ОТГ та будуть надаватися у визначений час.

Результати аналізу процесу створення ОТГ у західноукраїнських прикордонних областях та визначення в них наявності туристичних ресурсів свідчать, що станом на 1 січня 2019 р. тут функціонує 191 ОТГ, з них 162 об'єднаних громади мають туристичні ресурси, придатні для створення туристичних дестинацій, у т. ч. типу «Атракційний пункт» та «Туристичний центр» (табл. 1).

Найбільше новостворених громад у Волинській, Львівській та Чернівецькій областях, найменше – у Закарпатській. Площа об'єднаних громад займає понад 30 % від площі західноукраїнських прикордонних

областей. Враховуючи те, що об'єднання громад в Україні має завершитися у 2020 р., цей процес набиратиме обертів. На територіях більшості створених ОТГ знаходяться рекреаційні зони, природні водоспади, печери, каньйони, унікальні пам'ятки історії, культури, архітектури, що може бути основою для створення туристичних дестинацій, привабливих для українських та іноземних туристів.

Таблиця 1

**Туристичний потенціал ОТГ
західноукраїнських прикордонних областей**

Область	Площа, тис. км ²	Населення, тис. осіб	Територіальні громади	ОТГ	Площа ОТГ, тис. км ²	ОТГ, що мають туристичні ресурси	Для створення туристичної дестинації типу:	
							атракційний пункт	туристичний центр
Волинська	20.14	1037.10	412	50	11.17	39	48	4
Закарпатська	12.78	1255.72	337	6	0.62	6	15	1
Івано-Франківська	13.90	1376.21	711	30	3.25	27	52	5
Львівська	21.83	2513.81	556	40	4.87	36	64	12
Рівненська	20.05	1160.86	419	32	6.06	24	32	–
Чернівецька	8.10	904.33	313	33	3.61	30	49	3
Усього	96.80	8248.03	2748	191	29.58	162	260	25

Джерело: авторське дослідження за даними [11].

Більша кількість туристичних дестинацій типу «Атракційний пункт», ніж кількість ОТГ, що мають туристичні ресурси (див. *табл. 1*), свідчить про те, що одна територіальна громада може мати у своєму складі декілька локальних туристичних дестинацій чи визначених місць, придатних для виробництва туристичного продукту та надання туристичних послуг, що входять до його складу.

За результатами аналізу створення ОТГ у західноукраїнських прикордонних областях визначено переваги територіальних громад щодо формування туристичних дестинацій:

- спрощена зміна призначення земель із сільськогосподарського до рекреаційного;
- виділення земельних ділянок під інвестиційні інфраструктурні туристичні проекти;
- ремонт та збереження пам'яток історії, культури, архітектури;
- вирощування екологічно чистих сільськогосподарських культур;
- проведення заходів з охорони навколишнього середовища.

«За 2018 р. 646 громад отримали майже 1,5 млн га землі у рамках загальної децентралізації влади, головною метою якою було дати селищним громадам інструменти для власного утримання» [9]. Наприклад, Славська ОТГ Львівської області прийняла рішення про виділення

земельних ділянок і сьогодні розбудовує сучасний європейський гірськолижний курорт, який потребує розгалуженої інфраструктури доріг, пішохідних та велосипедних шляхів, відпочинкових та оздоровчих комплексів, центрів розваг тощо. Тут туристичний попит буде орієнтований на селище Славське як географічний простір, що поєднує спортивно-оздоровчі послуги з використанням гірськолижних витягів, послуги розміщення, харчування, прокату лиж та спортивного спорядження, обслуговування гостей в їх вільний час та ін. У цьому випадку селище Славське є туристичною дестинацією гірськолижного спортивно-оздоровчого туризму і за типологією належить до туристичного центру (курорту).

Подібними туристичними дестинаціями можуть бути спортивно-оздоровчі центри Буковель Івано-Франківської області, Мигово Чернівецької області, Рахів та Драгобрат Закарпатської області та інші, де розташовані гірськолижні комплекси.

Для ОТГ західноукраїнських прикордонних областей важливе значення має формування туристичних дестинацій медичного спрямування (докладніше див. [10]). За результатами попередніх досліджень встановлено, що лікувально-оздоровчий тип дестинації представлено у Полянській ОТГ, що на Закарпатті, де розвідано 60 джерел мінеральних лікувальних та столових вод, з яких 15 діючих свердловин. На базі двох вже побудовані лікувально-профілактичні заклади.

Пізнавально-відпочинковою туристичною дестинацією стала Вигодська ОТГ Івано-Франківської області, яка активно розвиває проект «Карпатський трамвай», що став візитівкою села Вигоди як майбутнього центру новоствореної ОТГ. Тільки у 2018 р. цією туристичною атракцією скористалися більше 30 тис. туристів, що дало потужний імпульс для розвитку туристичних та супутніх сервісів у всіх навколишніх селах [11].

Потужний туристично-відпочинковий потенціал має й Шацька ОТГ Волинської області, в центрі якої знаходиться Національний природний парк «Шацький» та озеро Світязь, яке разом із трьома десятками інших водойм є частиною природного парку. Озеро Світязь – найглибше та одне з найбільших озер України, має піщані пляжі та є придатним для літнього відпочинку.

Одним із напрямків розвитку ОТГ та створення на їх основі туристичних дестинацій є сільський, екологічний (зелений), агрорекреаційний, фермерський туризм. Така діяльність пов'язана з відвідуванням сільської місцевості з культурно-пізнавальною метою, знайомством з народними звичаями, традиціями, побутом, участю в обрядах, відпочинком в екологічно-чистому середовищі, залученням до вирощування сільськогосподарських культур, традиційних промислів і ремесел, відвідування релігійних місць і центрів та ін. У багатьох країнах світу розвиток сільського, екологічного та інших видів туризму в сільській місцевості динамічно зростає. Так, за статистичними даними, 35 % громадян в ЄС віддають перевагу відпустці у сільській місцевості. У Голландії їх частка особливо висока – до 49 % [12, с. 8].

В Україні розвиток сільського, екологічного, зеленого туризму найбільш поширений в громадах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської і Чернівецької областей. За даними Спілки сільського зеленого туризму в Україні, в цих областях «від 100 до 400 садіб, які приймають туристів, і це не лише через природні умови. Вони ближчі до кордону, там дуже багато європейських програм міжнародних донорів щодо розвитку туризму, залучення сільського населення у гірських місцевостях, розвиток гастрономії» [13].

Сільський та інші види туризму можуть ефективно розвиватися і функціонувати на таких територіях, як села і селища та малі міста, що входять до ОТГ, з характерною традиційною архітектурою, побутом, культурою, маючи на своїх територіях сільськогосподарські ферми, лісовий фонд, природні парки і специфічні території, зони відпочинку і дачні зони, природні феномени, монастирі та священні місця, пам'ятки народної культури під відкритим небом тощо. Для ефективного функціонування і розвитку різних туристичних дестинацій на цих територіях необхідно створення певної інфраструктури, яка повинна відповідати двом основним вимогам: створювати нормальні безпечні умови для проживання туристів, мінімально порушувати екологічну стійкість природного середовища.

Отже, туристичні дестинації, що можуть бути створені в ОТГ західноукраїнських прикордонних областей, при ефективному використанні природних рекреаційних ресурсів, культурно-історичної спадщини, розбудові відповідної інфраструктури здатні сформувати різні за видами туристичні продукти, конкурентоспроможні не тільки на внутрішньому, але й на міжнародному туристичних ринках та залучати велику кількість туристів і тим самим суттєво впливати на соціально-економічний розвиток територіальної громади.

Дослідження забезпеченості туристичними ресурсами ОТГ західноукраїнських прикордонних областей підтверджує гіпотезу про те, що туристичні дестинації можуть спеціалізуватися на окремих видах туризму і залежно від мети подорожі повністю задовольняти попит на різноманітні туристичні послуги.

Водночас, ОТГ можуть стати основою для формування туристичних дестинацій за умови створення туристичних підприємств-операторів на своїй території, які будуть виробляти туристичні продукти і просувати дестинації та забезпечать безпосередній зв'язок між споживачами (центрами попиту) через туристичних агентів.

Одним з головних чинників ефективного функціонування ОТГ є територіальна близькість до кордону та регіонів сусідніх країн. Враховуючи те, що західноукраїнські області мають кордони з Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, які входять до складу ЄС, а також з Білорусією та Молдовою, особлива увага менеджменту ОТГ та туроператорів має бути спрямована на формування туристичних потоків з прикордонних регіонів зазначених країн шляхом пошуку турагентів та укладання відповідних угод, використання сучасних інформаційних технологій, масованої реклами, проведення туристичних ярмарків, виставок, туристичних салонів та ін.

Важливу роль у формуванні та розвитку туристичних дестинацій відіграватиме транскордонне співробітництво, особливо єврорегіони, де у створенні туристичних продуктів можуть використовуватися туристичні ресурси територій країн-учасниць єврорегіону. Такі єврорегіони з часом можуть являти собою окремі дестинації. Для прикладу, єврорегіон «Верхній Прут», членами якого є прикордонні території України, Румунії та Молдови. Зокрема, створена у складі єврорегіону Робоча комісія з розвитку економіки, інфраструктури та туризму вже сьогодні працює над розробкою спільного стратегічного плану розвитку туристичного субрегіону. Використовуючи можливості ОТГ, туристичні оператори єврорегіону «Верхній Прут» пропонують спільні тури з відвідуванням об'єктів, що входять до списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Сучавському повіті (Румунія) та Чернівецькій області (Україна), виїзди на бальнеологічне лікування, пізнавальні поїздки до Хотинської фортеці та ін.

Не менш важливе значення для західноукраїнських прикордонних областей має розширення спеціалізації туристичних дестинацій. Так, для всіх ОТГ привабливими є функції транзитної дестинації, де здійснюється обслуговування туристичних потоків, що спрямовані з центрів попиту до основних дестинацій, в яких будуть задовольнятися головні потреби туристів. Наприклад, туристична дестинація «Львів туристичний», яка за типологією належить до туристичного центру і спеціалізується в основному на культурно-пізнавальному і подієвому туризмі та обмежена центральною частиною міста, має поруч транзитну туристичну дестинацію (атракційний пункт) Міжнародний аеропорт «Львів» імені Данила Галицького, який тільки у 2018 р. надав обслуговування 1,598 млн осіб, у т. ч. на міжнародних рейсах було перевезено 1 390 тис. пасажирів, а на внутрішніх – 208 тис. пасажирів [14]. Подібна ситуація характерна для м. Ужгород, через яке транзитом проходять виїзні туристичні потоки до Словаччини та Угорщини; для м. Чернівці, де формуються туристичні потоки в Румунію та Молдову, а також для багатьох інших ОТГ, як безпосередньодотичні до кордону. Виходячи з цього, ОТГ, у складі яких є транзитні населені пункти та території, можуть використовувати ті дестинації, куди прямують туристи та де задовольняються їх головні потреби, для розвитку у себе сфери гостинності та транзитних дестинацій.

Таким чином, на основі аналізу ресурсного забезпечення ОТГ західноукраїнських прикордонних областей та узагальнення сучасної практики формування і розвитку туристичних дестинацій запропоновано класифікацію туристичних дестинацій залежно від наявних туристичних ресурсів на території громади. Це, зокрема, дестинації:

- гірськолижного спортивно-оздоровчого туризму;
- лікувально-оздоровчі туристичні;
- пізнавального туризму;
- відпочинкового туризму;
- сільського, екологічного, зеленого туризму;
- культурно-релігійного туризму;
- транзитні туристичні та ін.

Важливим підґрунтям формування і розвитку туристичних дестинацій є правове забезпечення та сприяння державних і місцевих органів влади їх успішному функціонуванню. Це передусім доступність до кредитування підприємницької діяльності в сфері туризму, пільгове оподаткування, спрощена реєстрація підприємств туристичного бізнесу тощо.

З 1 січня 2019 р. набули чинності зміни до Податкового кодексу України (ПКУ), які регулюють порядок оподаткування туристичним збором. Так, підпунктом 3.1. ст. 268 «Ставка збору встановлюється за рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради або ради об'єднаної територіальної громади, що створена згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, за кожну добу тимчасового розміщення особи у місцях проживання (ночівлі), визначених підпунктом 268.5.1 пункту 268.5 цієї статті, у розмірі до 0,5 % – для внутрішнього туризму та до 5 відсотків – для в'їзного туризму від розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, для однієї особи за одну добу тимчасового розміщення» [15, ст. 268]. А підпунктом 268.5.1 пункту 268.5 цієї ж статті визначено місця проживання у закладах з тимчасового розміщення, до яких належать «готелі, кемпінги, мотелі, гуртожитки для приїжджих, хостели, будинки відпочинку, туристичні бази, гірські притулки, табори для відпочинку, пансіонати та інші заклади готельного типу, санаторно-курортні заклади, а також житловий будинок, прибудова до житлового будинку, квартира, котедж, кімната, садовий будинок, дачний будинок, будь-які інші об'єкти, що використовуються для тимчасового проживання (ночівлі)» [15, ст. 268].

Детальний аналіз внесених змін до ПКУ та прості розрахунки свідчать, що при мінімальній зарплаті в Україні, встановленій у розмірі 4173 грн на 2019 р., туристичний збір для громадян України (внутрішній туризм) становить до 20,9 грн за добу, а для іноземців (в'їзний туризм) – до 208,7 грн за добу. Але, якщо врахувати, що до закладів з тимчасового розміщення належать гуртожитки, хостели, прибудови до житлових будинків, садові та дачні будинки, де вартість проживання, за моніторингом автора, коливається від 50 до 100 грн за добу, то в окремих випадках для іноземців туристичний збір перевищуватиме вартість проживання вдвічі. І навіть у готелях, де вартість проживання становить до 1 тис. грн за добу, туристичний збір складає понад 20 %, чого немає в жодній країні, що має кордони з Україною. Введення туристичного збору в таких розмірах призведе до зростання цін на проживання в туристичних дестинаціях та негативно впливатиме на формування в'їзних туристичних потоків.

Висновки. При формуванні туристичних дестинацій на основі ОТГ необхідно враховувати, що дестинація, яка є географічним простором, метою туристичного відвідування певного сегмента подорожуючих, являє собою сукупність послуг, об'єднаних у туристичний продукт, суб'єкт конкуренції та об'єкт підприємництва.

І якщо для туристів дестинація – це комплексний туристичний продукт, що складається з характерних і корисних для споживача послуг, а також низки супутніх послуг, що надаються підприємницькими структурами дестинації, то для ОТГ – це надходження до місцевого бюджету, створення нових робочих місць, розбудова спеціальної і загальної інфраструктури та подальший соціально-економічний розвиток території.

Подальших досліджень потребують питання фінансового, організаційного та кадрового забезпечення діяльності туристичних дестинацій, виокремлення особливостей формування туристичних дестинацій на основі ОТГ у західноукраїнських прикордонних областях, де кордон виконує не тільки контактні, але й бар'єрні функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кісельова І. А., Трамова А. М. Аграрний туризм як один із видів інноваційних туристичних послуг. *Агрономіка: економіка і сільське господарство*, 2016. № 4 (12). С.12.
2. Мазаракі А. А., Ткаченко Т. І., Мельниченко С. В. та ін. Туристські дестинації (теорія, управління, брендинг): монографія; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. 388 с.
3. Ткаченко Т. І., Мельниченко С. В., Бойко М. Г. та ін. Стратегічний розвиток туристичного бізнесу: монографія; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. 596 с.
4. Любіцева О. О., Третьяков О. В. Типізація дестинацій. *Географія та туризм: зб. наук. пр.* Київ, 2012. Вип. 17. С. 3-9.
5. Корж Н. В., Басюк Д. І. Управління туристичними дестинаціями: підручник. Вінниця: ПП «ТД Едельвейс і К», 2017. 322 с.
6. Головчан А. І. Дослідження ефективності сучасної системи туристичних дестинацій в Україні. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 911. С. 188-194. Серія: Економічна.
7. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. ст.91.
8. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу. Київ, 2006. 536 с.
9. Миклашук І. Передали на місця? Три проблеми з землею для ОТГ. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/04/12/646954>.
10. Кифяк В. Ф. Розвиток медичного туризму в регіонах України. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1 (16). С. 30-33.
11. Гірські громади Львівщини та Івано-Франківщини створюють туристичний субрегіон. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10304>.
12. Методичний посібник для власників садіб сільського, екологічного (зеленого) туризму. Чернівці, 2017. 80 с.
13. Туристи на селі: приховані можливості України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/svoboda-v-detalyah/29374595.html>.
14. Аеропорт «Львів» у 2018 році збільшив пасажиропотік на 48 %, до 1,6 мільйона осіб. URL: <https://www.unian.ua/tourism/news/10397124-aeroport-lviv-u-2018-roci-zbilshiv-pasazhiropotik-na-48-do-1-6-milyona-osib.html>.
15. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів». *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 49, ст. 399.

Стаття надійшла до редакції 24.05.2019.

Kyfiak O. Resource potential for development of tourist destinations.

Background. *United Territorial Communities (UTCs) are ideally suited to the formation of tourist destinations, based on them, which can attract tourists and satisfy their diverse needs.*

In order to form a tourist destination, it is necessary to have not only attractive natural recreational resources and prominent tourist attractions, but also an appropriate infrastructure. Therefore, determining the availability of tourist resources, establishing opportunities for the formation of tourist destinations of different types and highlighting the benefits for the formation of tourist destinations require relevant scientific research.

An analysis of recent studies and publications has revealed that the formation of UTCs in border areas and the development of tourist destinations, based on them, are poorly researched.

The aim of scientific research is to substantiate the possibilities of formation and development of tourist destinations on the basis of the united territorial communities and provide a new impetus to the development of tourism in the western Ukrainian cross-border areas.

Materials and methods. *The information-methodological base of research is the scientific works of well-known scholars, the legislation of Ukraine, the data from regional state administrations, methodical manuals and Internet resources. For the accomplishment of the tasks and achievement of the research purpose, the methods of analysis and synthesis, systematization, observation and comparison are applied.*

Results. *The results of the analysis of the Ukrainian legislation testify that in making decisions on the voluntary association of territorial communities, the historical, natural, ethnic, cultural and other factors that influence the socio-economic development of UTC are taken into account. The processes of creation of UTCs in the western Ukrainian border areas are investigated and the available tourist resources have been identified, which helped to establish the possibilities of forming various types of tourist destinations and highlighting the advantages of UTC.*

Examples of the most well-known UTCs are presented, where various types of tourist destinations are successfully created and operated. The classification of tourist destinations is proposed, depending on available tourist resources in the community. The factors of influence and possibilities of forming tourist destinations on the basis of united territorial communities and their effective functioning are specified.

Conclusion. *When forming tourist destinations it is necessary to take into account that the destination serves as a geographical space, is the purpose of a tourist visit, a set of services integrated into a tourist product, is the subject of competition and the object of entrepreneurship.*

The formation and development of tourist destinations for UTC is income to local budgets, creation of new vacancies, development of special and general infrastructure and further socio-economic development of the territory.

Keywords: *united territorial communities, tourism, tourist destinations, formation, development, resources, attraction point, tourist center.*

REFERENCES

1. Kisel'ova, I. A., & Tramova, A. M. (2016). *Ahrarnyy turyzm yak odyin iz vydiv innovatsiynykh turystychnykh posluh [Agrarian tourism as one of the types of innovative tourist services]. Aékonomyka: ékonomyka y sel'skoe khozyaystvo – Aeconomics: Economics and Agriculture, 4 (12), 12 [in Ukrainian].*
2. Mazaraki, A. A., Tkachenko, T. I., Mel'nychenko, S. V. et. al. (2013). *Turysts'ki destynatsiyi (teoriya, upravlinnya, brendynh) [Tourist Destinations (theory, management, branding). A. A. Mazaraki (Ed.). Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t [in Ukrainian].*

3. Tkachenko, T. I., Mel'nychenko, S. V., & Boykotain, M. H. (2010). *Stratehichnyy rozvytok turystychnoho biznesu [Strategic development of tourism business]*. A. A. Mazaraki (Ed.). Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t [in Ukrainian].
4. Lyubitseva, O. O., & Tret'yakov, O. V. (2012). Typizatsiya destynatsiy [Typization of Destinations]. *Heohrafiya ta turyzm – Geography and Tourism: zb. nauk. pr. Kyiv, 17*, 3-9 [in Ukrainian].
5. Korzh, N. V., & Basyuk, D. I. (2017). Upravlinnya turystychnymy destynatsiyamy [Management of tourist destinations]. Vinnytsya: PP «TD Edel'veys i K» [in Ukrainian].
6. Holovchan, A. I. (2010). Doslidzhennya efektyvnosti suchasnoyi systemy turystychnykh destynatsiy v Ukrayini [Research of the efficiency of the modern system of tourist destinations in Ukraine]. *Visnyk Kharkiv. nat. un-tu im. V. N. Karazina – The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, 911*, 188-194. Seriya: Ekonomichna [in Ukrainian].
7. Zakon Ukrayiny (2015) «Pro dobrovil'ne ob'yednannya terytorial'nykh hromad» [Law of Ukraine «On Voluntary Association of Territorial Communities»]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady – Information from the Verkhovna Rada, 13*, st. 91) [in Ukrainian].
8. Tkachenko, T. I. (2006). Stalyy rozvytok turyzmu: teoriya, metodolohiya, realiyi biznesu [Sustainable Tourism Development: Theory, Methodology, Business Realities]. Kyev [in Ukrainian].
9. Myklashchuk Ihor. Peredaly na mistysya? Try problemy z zemleyu dlya OTH [Transmitted to places? Three land problems for OTG]. *www.epravda.com.ua*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/04/12/646954> [in Ukrainian].
10. Kyfyak, V. F. (2013). Rozvytok medychnoho turyzmu v rehionakh Ukrayiny [Development of medical tourism in the regions of Ukraine]. *Visnyk Universytetu bankivs'koyi spravy Natsional'noho banku Ukrayiny – Bulletin of the Banking University of the National Bank of Ukraine, 1 (16)*, 30-33 [in Ukrainian].
11. Hirs'ki hromady L'vivshchyny ta Ivano-Frankivshchyny stvoryuyut' turystychny subrehion [Mountain communities of Lviv region and Ivano-Frankivsk region create a tourist subregion]. Retrieved from <https://decentralization.gov.ua/news/10304> [in Ukrainian].
12. Metodychnyy posibnyk dlya vlasnykiv sadyb sil's'koho, ekolohichnoho (zelenoho) turyzmu [Methodical manual for owners of rural, ecological (green) tourism farmsteads] (2017). Chernivtsi [in Ukrainian].
13. Turysty na seli: prykhovani mozhlyvosti Ukrayiny [Tourists in the country side: the hidden possibilities of Ukraine]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/svoboda-v-detalyah/29374595.html> [in Ukrainian].
14. Aeroport «L'viv» u 2018 rotsi zbil'shyv pasazhyropotik na 48 %, do 1.6 mil'yona osib [The airport «Lviv» in 2018 increased passenger traffic by 48 %, to 1.6 million people]. Retrieved from <https://www.unian.ua/tourism/news/10397124-aeroport-lviv-u-2018-roci-zbilshiv-pasazhiropotik-na-48-do-1-6-milyona-osib.html> [in Ukrainian].
15. Zakon Ukrayiny (2018) «Pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrayiny ta deyakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo pokrashchennya administruvannya ta perehlyadu stavok okremykh podatkov i zboriv» [The Law of Ukraine «On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Certain Other Legislative Acts of Ukraine on Improving the Administration and Revision of the Rates of Individual Taxes and Duties»]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady – Information from the Verkhovna Rada, 49*, st. 399) [in Ukrainian].

ФІНАНСИ, ОПОДАТКУВАННЯ, АУДИТ

UDC 657.6:336.717.18 DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(105\)06](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(105)06)

NAZAROVA Karina DSc (Economics), Associate professor, The Head of Financial Analysis and Audit Department of Kyiv National University of Trade and Economics,
E-mail: artorix@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0133-7364 19, Kyoto str., Kyiv, 02156, Ukraine

MYSIUK Viktoriia PhD (Economics), Post graduate student of Financial Analysis and Audit Department of Kyiv National University of Trade and Economics,
E-mail: mysuk091@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8931-7335 19, Kyoto str., Kyiv, 02156, Ukraine

SOX-AUDIT OF ACCOUNTS PAYABLE

The relevance of the implementation of SOX compliance-audit in Ukraine is established, a methodology for the audit of accounts payable for compliance with SOX provisions is presented. The use of this methodology in the work of the auditor will contribute to a more effective assessment of the internal control subsystem, which is responsible for the calculations of the enterprise with its counterparties. This will provide an opportunity to quickly identify and prevent the facts of corporate fraud during the enterprise settlements with its creditors.

Keywords: audit, internal audit, internal control, SOX, compliance-audit SOX, accounts payable.

Назарова К., Мисюк В. SOX-аудит кредиторской задолженности. Установлена актуальность осуществления SOX compliance-audit в Украине, представлена методология осуществления аудита кредиторской задолженности на соответствие положениям SOX. Использование этой методологии в работе аудитора будет способствовать более эффективной оценке подсистемы внутреннего контроля, отвечающей за расчеты предприятия с его контрагентами. Это даст возможность оперативно выявлять и предупреждать факты корпоративного мошенничества во время проведения предприятием расчетов с его кредиторами.

Ключевые слова: аудит, внутренний аудит, внутренний контроль, SOX, комплайенс-аудит SOX, кредиторская задолженность.

«My objective is that we have a control environment that protects us all against misstatements and errors [...] by operating controls that are appropriate to our businesses; controls that are designed to work effectively; controls that are easy [...] to verify.»

Paul Stanley,
WPP Director of Internal Audit

Background. Since the signing the EU-Ukraine Association Agreement, Ukraine is gradually merging into an open economy zone. This means that our domestic economy is moving in to the direction of foreign investments involvement. But there is a question: if our economic rules are applicable with the global practice, are they transparent like investors expected us!?

The main global rule all foreign public companies deal with – no corporate fraud. By the results of signing in 2002 «Corporate and Auditing Accountability, Responsibility, and Transparency Act» it was titled the main act that protects investors and guaranties them transparency and reliability. Public Company Accounting Reform and Investor Protection Act, or more often referred to as the Sarbanes Oxley Act (hereinafter the SOX), was put into force in response to a number of serious scandals related to the insolvency of the audit and the fraud in the financial reporting area. The main objectives of the SOX Act are [1]:

- Improving the quality and transparency of financial reporting, as well as independent audit and accounting services for public companies;
- Improving the process of developing the reporting practice standards;
- Increasing the independence of enterprises involved in the audit of public companies;
- Internal control and audit in management;
- Increase of corporate responsibility and usefulness of disclosure of financial corporate information;
- Ensuring a guarantee of the objectivity and independence of securities analysts [2].

Due to the latest updates of Accounting and Audit legislation in Ukraine, our country began more close to the EU in this issue, but not totally. We have different updates which need to be systemized and extended. We have new term «public companies» which have to prepare financial and audit reports with open access, but this is the same situation which was in US 2002, we have no legal approach to ensure investors that this information could be trusted and there is no corporate fraud [3; 4]. Even for domestic public companies and especially for foreign investors we have to provide SOX audit (for state, Company and investors).

Analysis of recent research and publications. The issues concerned SOX and especially accounts payable SOX-audit haven't developed before in theory of audit. There is only USA official act that determines legal requirements of it.

There are a lot of authors that have contributed to the general audit and financial control theory development, but no one deals with the problem through the SOX conditions, especially through the methodology of accounts payable SOX audit. The issues concerned the internal control, corporate fraud and as well as SOX, were studied by the following scientists: V. Bondar [5], T. Kamenska [6], O. Redko [7] and others. Each of the authors adobe have contributed to the general audit and financial control theory development, but no one deals with the problem through the SOX conditions, especially through the methodology of accounts payable SOX audit.

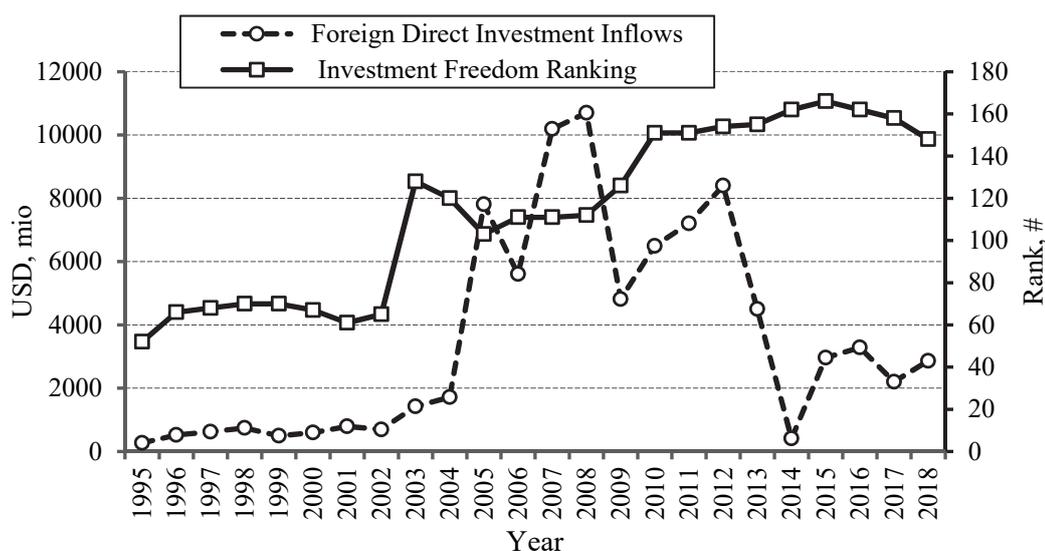
Authors research based on not only general theoretical approach, but practical, given real recommendation to that business that try to safe and develop it in an open economy. Under conditions of doing business in an open economy, it is expected the formation of new problem issues caused by the expansion and complexity of business processes. In theory we have different approach of doing internal control and audit, but there is no one unique methodology of SOX-audit by each of business activities. Therefore, in this article we disclose one of the business activities – accounts payable to find out how to provide accounts payable SOX-audit.

The research aim. Based on the above, we consider it expedient to substantiate the necessity of forming an expanded complex of procedures of accounts payable SOX-audit to identify the corporate fraud gaps and to promptly take all measures to prevent their occurrence in the future. The usage of it will facilitate a more effective evaluation of the SIC to prepare reliable financial and audit statements to the investors.

Material and methods. The research is carried out using the following methods: monographic – for generalization of theoretical and methodological bases of formation of expenses for marketing communications of enterprises; analysis and synthesis, induction and deduction – to raise the question of research, detail and refinement of his subject); system analysis – to clarify the essence of concepts; classification-analytical – for the classification of costs; graphic – for visual and schematic representation of theoretical and practical results of research and questioning. The information base of the research is monographic literature, normative legal acts of Ukraine, materials of periodicals, as well as information from the Internet.

Results. To define whether we need adapt domestic audit legislation to SOX requirements it is important to analyse investment clime in Ukraine (*Figure*). Beginning year 2015 Ukraine is rising-up in the list of investment freedom ranking (from #166 to #148). Meanwhile Ukraine foreign direct investment inflows also has growing tendency with falls that depends on currency exchange rates.

Hence, Ukraine becomes more attractive to invest in local business, but need to be assessed all the business risks that also require reliable approach – equivalent of SOX in global market. Domestic economy has to create such business conditions like foreign business has abroad. That is why we have to develop methodology of SOX-audit.

Investition climate in Ukraine [5]

One of the key reasons for recourse to external audit services is the shortcomings in the work of the IAA, which is also confirmed by the results of the global EY study. 70 % of respondents say about the need to improve the IAA. Most respondents, whose internal audit participates in the SOX program, said that less than 25 % of the IA budget is spent on SOX testing, which is essentially justified, due to the effect that the users receive from the information [9; 10].

The use of the SOX act to expand its business opportunities will lead to an expansion of the auditors’ tasks when conducting an internal audit. In order to carry out a comprehensive and qualitative assessment of the internal control system of the enterprise, we recommend using a matrix that covers the homogeneous groups of business processes according to the factors that may affect the enterprise control environment [11].

Accounts payable is one of the important business processes that have high risk of financial manipulation and fraud. Below in *table* is represented SOX-audit methodology to accounts payable. In investigation [12] listed detailed list of risks depending on different business procedures. To provide full accurate SOX assessment it is important to identify all the potential risks and then provide detailed its assessment.

Taking into the account that due to the World Economic Crime and Fraud Investigation in Ukraine in 2018, 48 % of Ukrainian entities have suffered from economic crime and fraud during the last two years and majority of this fraud was occurred by the management, current fraud preventional mechanism doesn’t work and we have to improve it based on successful foreign practice. Accounts payable is the main part of a doing business with its counterparties and due to the World study bribery and corruption caused by 3th parties cooperation is a leader in economic crime that has plagued organizations over the last two years (73 %) [13].

Accounts payable audit procedures

Indicator	Procedure description				
	Control objective	Financial statement assertion(s)	Risk(s)	Control requirements	Possible grading scenarios
1. Segregation of duties within accounts payable cycle	Is the person responsible for the setup of new supplier accounts on the system independent of the person responsible for purchasing or/and of the person responsible for making or/and authorising payments?	Existence / occurrence	Misappropriation of funds, fraudulent purchases / payments	This control applies to the set-up and maintenance of media and non-media vendors on the finance system and the electronic payment system (where applicable). Adequate segregation of duties must be established and maintained. The responsibility and related system access to make changes to the vendor masterfile should be restricted from purchasing and payment responsibilities: Purchasing responsibilities may include ordering or approving the orders for goods or services on behalf of the Company, being part of the purchase authorisation matrix and having access rights to enter purchase orders (POs) in the accounting system. Payment responsibilities may include creating / processing payments in the accounting / electronic payment systems, being part of the invoice authorisation matrix, being an approved signatory. For the Company's where finance and accounting teams are small, the following mitigation is available: - Existence of an independent PO approver with no access to amend vendor master data; - Existence of an independent invoice approver with no access to amend vendor master data; - Second independent payment approver who does not have access to amend vendor master data or create payments	When an individual with access to amend the vendor masterfile can also create POs, the control will be graded «Ineffective-mitigated» if the PO is independently approved (online or manually) by an individual who does not have access to amend the vendor masterfile. If an individual who creates a payment cannot approve it on its own (self-approval) in the online banking system, the control can be graded «Effective», as long as the payment is approved appropriately. When an individual with access to amend the vendor masterfile can also either create or approve payments (i.e. is a signatory), the control will be graded «Ineffective-mitigated» if all payments must be approved by 2 signatories. Please note that in the above scenario, if both signatories can amend (create / edit) vendor master data, and one of them created that payment, then this control cannot be mitigated
2. Local purchasing policy, authorisation matrix & three-way matching	Are there documented policies and procedures in place which require approved purchase orders or purchase requisitions for all purchases greater than a predetermined level? Is the threshold rationale documented by Management? Are the policies complied with? Are all purchase invoices matched to a purchase order where applicable, approved by the recipient of goods and services and approved in line with the authorisation matrix?				This control applies to non-media expenses only. <i>Local Purchasing Policy.</i> Each Company should have a local Purchasing policy in place: - The policy should be approved by management, kept up-to-date and communicated to the relevant employees; - The policy must include or refer to the local authorisation matrix, i.e. a formal list of persons authorised to sign purchase orders (POs), contracts and/or make commitments on behalf of the Company, and/or approve invoices. Such list should include the financial signing authority limit applicable to each person; - Where POs are not required for all purchases, the local policy should define a threshold above which a pre-approval is required prior to ordering goods/services. The policy can also define the type of goods/services for which a pre-approval is required; - Management should be able to justify the rationale for the threshold defined. Three-way matching; - Each Company should implement a three-way matching process, whereby prior to each payment, the following are matched as in line with the local policy: - Vendor invoice; - Order (PO and/or contract approved as per the authorisation matrix); - Confirmation that goods/services were delivered. Each Company should have a process in place to monitor that the local Purchasing policy, including the authorisation matrix are being complied with

Indicator	Procedure description				
	Control objective	Financial statement assertion(s)	Risk(s)	Control requirements	Possible grading scenarios
3. General expense accruals	Are general expense accruals reviewed monthly for completeness and accuracy? Are accruals for production pass through costs reviewed at least half yearly for completeness and accuracy? Are supplier invoices posted in a timely manner?	Existence/ occurrence. completeness	Under-statement of liabilities	The Company must set up the process and related controls for calculating and recording general expense and production pass through cost accruals. Accruals should be calculated and recorded: - Monthly for general expenses; - Monthly (at a minimum half yearly) for production pass through costs. The appropriateness of the accrual calculation (validity – i.e. goods/services received, accuracy and completeness) should be independently reviewed (reviewer, independent from the preparer). The Company can define a threshold for recording accruals as long as it is reasonable and the value can be supported by a proper rationale. A true up should be done on a six month basis (mid-year and year-end). xTravel and Entertainment (T&E) expenses and media should not be tested for this control	If pass through costs are not analysed at least on a semi-annual basis (mid-year and year-end), this control and will be graded «Ineffective». If accruals are reviewed and recorded monthly in BFC, but not in local books due to local regulations, this control will be graded «Effective». If no local regulations apply, the control will be graded «Ineffective».
4. General expense accruals	Are all staff expenses (including credit card expenditure) reviewed and authorised by management (with individual receipts attached to the expense reports)? Are all staff expenses supported by individual receipts except those that do not exceed an approved threshold? Are they correctly input into the accounting system, including details of expense and recharged to clients in accordance with client agreements? Are the CEO's expenses approved by Regional on a quarterly basis, including its receipts and/or supporting documents?			T&E expense fraud	<i>Local T&E Policy.</i> Company should have a local Travel & Entertainment policy in place. The policy should be approved by management, kept up-to-date and communicated to the relevant employees. The local policy should be tailored and include Company specific information such as: spending limits and hotel caps, authorisation procedures, details of client policies where relevant, timeliness of submission of claim forms and a list of prohibited expenditure etc. By exception and with approval from company IAD, Company can define a suitable and low threshold below which a receipt is not required to be submitted. Where there are statutory thresholds, those need to be complied with. Expense reports should be submitted timely. The Company should have controls in place to monitor and escalate where the expense reports are not submitted by employees. Claims must be supported by legitimate receipts that relate directly to the expenditure. Credit card slips alone are not sufficient. Where the expense relates to more than one person (e.g. a dinner), details of all participants must be noted (name, title, organisation). All expense reports should be reviewed and approved by an individual more senior than submitter prior to authorising reimbursement. The reviewer should verify that expenses are in line with the local T&E policy. Controls should be put in place to ensure that the expenses are entered into the accounting system accurately and completely. Where expenses are recharged to clients, the Company must have controls in place to ensure: - These are in line with any T&E requirements as defined in the client contract. - Correctly coded to the client job. - Authorised by a person who does not report to the originator of the goods or services being invoiced. Note that expenses allocated to clients' jobs should be approved by the business manager (or equivalent). If the business manager is the one approving the employee's expense report, there is no need to have an additional approval. Agency CEO's expenses should be reviewed and approved by country Company CFO prior to payment, following the procedures listed above. Company CEO's expenses should be reviewed by Regional on a quarterly basis, copies of receipts and/or supporting documents should be easily available upon request. Note that Company CEO's expenses reviewed by the Region should contain sufficient detail for reviewer to assess the appropriateness of the expense. Companies should seek direction from the region regarding the Company CEO expense approval process.

Indicator	Procedure description				Possible grading scenarios
	Control objective	Financial statement assertion(s)	Risk(s)	Control requirements	
5. Supplier assessment & approval policy	Is the Company's supplier approval policy documented and approved by Management? Does the policy include the following: - Require independent approval of the new supplier. - Applies even where the client specifies which suppliers should be used. - related party relationship check done for the requestor and supplier (code of conduct signed by supplier, google search, etc.). - ability of supplier to deliver (length of time in business, size, financial security, etc.)	Existence/ occurrence, completeness	Unauthorised or fictitious supplier	The Company is required to have a documented <i>local vendor selection and approval policy</i>. The policy should be approved by management and kept up to date. The policy should be communicated and available to the relevant employees. The local policy should include/cover the following: - A reminder regarding the use of the company Preferred Suppliers where applicable. If the supplier is already a company preferred supplier, then operating companies may assume that company has conducted the necessary steps and no further action or documentation is required; - The process and documentation requirements, for requesting new vendors, including vendor selection, evaluation and vendor approval; - A statement that vendor approval procedures, including required due diligence should be carried out prior to placing orders with vendors; - Defined vendor categories based on the level of risk, for example Category 1 being the highest risk and category 3 being the lowest. Based on these vendor categories appropriate type of due diligence should be required, i.e. basic / advanced. Goods or services purchased for future re-charge to a client: - Disruption to supply of the goods or services would result in a potentially serious business issue for either an Company or a client; - Spend is considered to be significant/material for the Company; - The supplier is based in another country than the local Company; - Indication of increased ethics or regulatory compliance risk exposure, e.g. to bribery or corruption. One of the risk considerations for vendor categories could be materiality, therefore appropriate thresholds should be defined. Please note that for requiring advanced due diligence the threshold cannot be set higher than USD 100k annual spend. The Company can set a lower threshold particularly if the annual revenue is less than USD 10 million. - Where thresholds are defined, a regular process for reviewing vendor annual spend to see whether thresholds have been reached or exceeded. In those cases vendors should be re-evaluated. <i>Basic due-diligence should</i> include the basic ability to deliver check – verification that the supplier is a legitimate financially viable Company. <i>Advanced due-diligence should</i> include basic due diligence, plus understanding of the ownership structure, enhanced creditworthiness / financial stability (e.g.D&B search), and a reference check. Consider obtaining enhanced due-diligence using external party: - Requirement for the vendor to abide by the same principles as in its Code of Business Conduct; - Requirement for the related party relationship declaration from both: the requestor and the perspective vendor; - New vendor checks should be performed even if purchases were paid as part of the emergency payment approval process. Please note that emergency payments could occur in exceptional circumstances only where a payment must be rendered immediately (e.g. unplanned emergency maintenance). The procedures for emergency payments should be documented, including what qualifies for emergency payments, requirements to document rationale and appropriate dual authorization for such payments. For emergency payments, a more senior sign-off should be required; - Requirement for independent review and approval of all new vendors. Note that there is a difference between approval of the new vendor (validity approval) and processing approval. The validity approval of the vendor should be done by the appropriate individual from the business. In the markets where vendors are set up centrally, e.g. by Company for the agencies, the additional sign-off could be required, confirming the vendor has been accurately set up in the system. Note that the extent and formality of the supplier evaluation, due diligence and retained documentation will vary considerably depending on the type and value of purchase and should follow the vendor categorisation as defined locally. Where one vendor masterfile is used by several units (via the same system) in the market, the units should agree on who is responsible for performing the required evaluation and due diligence. The division of responsibility must be recorded in the Control Matrix for that market. <i>Note:</i> where thresholds are used, the total expected spend for the market must be considered in determining the level of vendor evaluation / due diligence	This control will not be failed if no physical sign off is documented on the policy by management. The policy should however be communicated to all employees, if not then the control should be graded «Ineffective»

Indicator	Procedure description				
	Control objective	Financial statement assertion(s)	Risk(s)	Control requirements	Possible grading scenarios
6. Application of the Supplier assessment and approval policy	Is the Company's supplier approval policy complied with in respect of the criteria mentioned in the policy control?	Existence/ occurrence. completeness	Unauthorised or fictitious supplier	Company management need to ensure that the local vendor selection and approval policy is being complied with	When the requestor performs the new vendor checks, the line manager's review would be considered appropriate and pass other controls performs the new vendor checks, we can not consider the finance team review/ approval appropriate as they are not as close to the business. Approval by a finance executive should only be considered appropriate for a supplier of general/house costs
7. Use of Amex (Banking employee services)	Are all corporate credit cards used by employees Amex? If Amex is not used, is the exemption approved by company Group Finance Director and/or company Director of Internal Audit? Are the staff expenses settled by employees except where written exemption has been obtained from company?	NA	Misappropriation of funds	The Group's policy is that American Express (Amex) is the mandatory provider of corporate cards for travel and entertainment. Note that for infrequent business travellers, the use of the personal credit card is acceptable. Where the Company have clients that are competitors to Amex, the Company may use their client's product but must receive a written exemption from the Group Finance Director. All individual Amex Corporate Cards are to be self-settling i.e. it is the responsibility of the employee to pay the balance on the card at the appropriate time. Where the staff expenses are not settled by employees, a written exemption must be obtained from company. Where approved Company-settled cards are held, appropriate controls must be put in place. These should be approved by your Regional SOX Controller who in turn will seek the approval of company Head of Internal Audit. Such controls could include: A clear statement in the Local Travel Policy that personal expenses are strictly forbidden and the card is for business use only; Mandatory expense reports submission deadline. The timeliness of expense report submission should be monitored regularly and any instances of non-compliance escalated; Monthly reconciliation of expense reports submitted and credit card bank statements to identify any unreported or personal expenses. Such cases must be escalated and the policy compliance reinforced by senior management; Mandatory maximum spend limit on each card depending on the employee level and travel frequency; Expense reports review and approval by direct manager; A process whereby a card is withdrawn from a person if they are overdue, so that the risk of potentially irrecoverable personal expenses is mitigated; Any exceptions from the process should be approved in advance, i.e. delayed report submission due to travel, increase of credit card limit per employee request, etc.	NA
8. Company advisor payment policy	Does the Company have a copy of the company advisor payment policy? Do they understand it? Have they applied it correctly? Have they communicated it to all relevant staff, i.e. anybody who is in a position to engage with a third party, who signs up on new clients and/or senior managers as defined on page 1 of company policy book? Do they engage advisors?	NA	Bribery and corruption. violation of the UK Bribery Act, FCPA and other anti-bribery laws and regulations	«Advisers» are any third parties who introduce new clients, provide assistance with existing clients, make introductions to third parties who could assist with ongoing business or new business wins, provide advice on particular sectors or business types etc., whether paid or not. The company Adviser payment policy should be communicated to relevant staff on the regular basis. There is a general prohibition on payments to advisers, so the Company must not contract with or make payments to advisers. If any exceptions are proposed, appropriate due diligence must be performed and a written approval must be received from the Regional CFO, who in turn seeks approval from Company Chief Risk Officer. The Company should follow the instructions as per the policy and complete the Adviser Information Form and Adviser Approval Form. The Company is expected to review existing advisers on an annual basis to ensure they continue to comply with the company policy requirements. This may include signing the Code of Conduct each year, updating internet searches, assessing whether a change in the level of activity requires further background checks etc. When the Company are not sure whether the contractor/consultant is an advisor per the Company policy, they should liaise with their Regional office / SOX Controller to conclude accordingly	When the policy is not distributed to relevant employees or Management is not aware of the policy, the control will be graded «ineffective»: «We do not use advisors so we did not read the policy» is not a valid argument – the advisor payment policy should be distributed and understood by all relevant staff. If the auditor has reported potential advisors to company IA during fieldwork, the grading of this control might be revisited at a later stage

Source: summarised based [1, 10].

Hence, to overcome such a negative statistic we've proposed in our study methodology of doing accounts payable SOX audit. Nowadays SOX act is the main successfully proven World act against fraud, therefore, our research was based on it.

Conclusion. Investigating the issue of the value of SOX requirements to the domestic economic future in field of foreign investment assistance there was proven that due to the updated legislation domestic public companies as well as foreign need SOX audit. It plays a great role in global economy as a guaranty of transparency and also results in companies's stocks value. In the investigation above there was developed methodology of accounts payable SOX audit as one of the frequent segment of potential financial fraud. This information contributes to providing accurate financial control system assessment within the accounts payable segment via testing all the possible business operations. The methodology contains even possible fraud scenarios which auditor could follow. Such internal or external audit will ensure advocacy, reliability and transparency of Ukrainian economy which has all the conditions to deal with foreign investments. Future investigations will be conducted with SOX-audit of any other important and risky business process.

REFERENCES

1. Sarbanes-Oxley Act. (2002). Edition. (n.d.). *soxlaw.com*. Retrieved from <http://www.soxlaw.com/s302.htm> [in English].
2. Nazarova, K. O., & Mysiuk, V. O. (2018). Sox compliance-audit. *Ekonomika ta derzhava – Economy and the state*, 3, 29-33 [in English].
3. Pro bukhhalterskyi oblik ta finansovu zvitnist v Ukraini. zakon № 996-XIV vid 16.11.2018 [Accounting and Financial Reporting in Ukraine Act № 996-XIV dated 16.11.2018]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> [in Ukrainian].
4. Pro audyt finansovoi zvitnosti ta audytorsku diialnist zakon № 2258-VIII vid 21.12.2017 [Audit of Financial Statements and Audit Activities Act №2258-VIII dated 21.12.2017]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> [in Ukrainian].
5. Bondar, V. P. & Bondar, Yu. V. (2012). Upravlinnya yakistyu ta yakist v audyti: shlyakhy udoskonalennya [Quality management and quality in auditing: ways of improvement]. *Audytory Ukrainy – Auditor of Ukraine*, 7 (201), 11-25 [in Ukrainian].
6. Kamenska, T. (2010). VnutrishnIy audit sistemi upravlnnya rizikami [Internal audit of risk management system]. *Audit, revIzIya, kontrol – Audit, revision, control*, 8, 49-53 [in Ukrainian].
7. Redko, A. Yu., Redko, E. A. (2011). *Metody i protsedury v auditorskoy praktike* [Methods and procedures in auditing practice]. Kyiv [in Ukrainian].
8. Euromonitor International. Strategic Market Research, Data & Analysis. Retrieved from: <https://www.euromonitor.com/> (access date 04.06.19; report publication date 28.04.2019) [in English].
9. Thinking outside the SOX box Transforming your compliance function for competitive advantage. (n.d.). *ey.com*. Retrieved from <https://documents.pub/download/thinking-outside-the-box-sox> [in English].
10. Vsesvitnie doslidzhennia ekonomichnykh zlochyniv ta shakhraistva 2018: rezultaty opytuvannia ukrainskykh orhanizatsii [World Economic Crime and Fraud Investigation 2018: Results of a Survey of Ukrainian Organizations]. PWC. Retrieved from <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/economic-crime-survey.html> [in English].

11. Nazarova, K. O., Zaremba, O. O., Kopotienko, T. Yu., & Misiuk, V. O. (2018). Internal control system: SOX-requirements approach to assessment. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 185-192 [in English].
12. Mysiuk, V. O. (2017). Yakist systemy vnutrishnoho kontroliu vidpovidno do vymoh SOX [Quality of the internal control system according to the requirements of SOX]. *Biznes-inform – Business information*, 11, 306-312 [in Ukrainian].
13. Mizhnarodni standarty kontrolyu yakosti, audytu, ohlyadu, inshoho nadannya vpevnenosti ta suputnikh posluh [International quality control, auditing, review, other assurance related services pronouncements]. (n.d.). *app.com.ua*. Retrieved from <http://www.apu.com.ua/msa> [in English].

The article submitted to editor's office on 25.06.2019.

Назарова К., Мисюк В. SOX-аудит кредиторської заборгованості.

Постановка проблеми. Корпоративне шахрайство – одна з головних проблем України в умовах відкритої економіки, яка вимагає від вітчизняного бізнесу дотримання усіх процедур, що сприятимуть формуванню довіри міжнародних інвесторів. Основним успішним інструментом боротьби з корпоративним шахрайством у світі є SOX. У вітчизняній практиці аудиту досі відсутні процедури SOX-аудиту, а отже, існує великий потенціал для розширення вітчизняного досвіду та наближення до міжнародних стандартів ведення прозорого та надійного бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дав змогу встановити, що в теорії багато уваги присвячено загальним питанням фінансового контролю, проте немає досліджень, які базуються на положеннях основного міжнародного нормативного акта, використання якого, ефективно сприяє формуванню надійного інформаційного середовища для міжнародних інвесторів. Таким законом є SOX.

Мета статті полягає у розширенні комплексу процедур аудиту кредиторської заборгованості відповідно до вимог SOX. Використання цих процедур сприятиме оперативному виявленню причин виникнення корпоративного шахрайства та запобігатиме його виникненню у майбутньому.

Матеріали та методи. Дослідження проведено за допомогою методів: монографічного, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, системного аналізу, класифікаційно-аналітичного та графічного.

Результати дослідження. За результатами всесвітнього дослідження економічних злочинів та шахрайства в Україні у 2018 р., 48 % українських суб'єктів постраждали від економічних злочинів та шахрайства протягом останніх двох років, і більша кількість випадків шахрайства відбулася за участі керівництва. Діючий механізм боротьби із шахрайством в Україні не сприяє формуванню її надійного інвестиційного клімату. Вирішення цієї проблеми можливе з використанням успішного досвіду провідних країн світу. Кредиторська заборгованість є невід'ємною частиною ведення бізнесу. Хабарництво та корупція, спричинені співпрацею з третіми сторонами, є лідером економічної злочинності вітчизняної економіки – від неї страждають 73 % підприємств.

Висновки. Доведено, що завдяки оновленому законодавству вітчизняні публічні компанії, а також компанії з іноземними інвестиціями потребують проведення SOX-аудиту, що є гарантом прозорості та показником збільшення вартості акцій компанії. У рамках проведеного дослідження запропоновано методологію аудиту кредиторської заборгованості відповідно до SOX. Розроблені процедури сприяють забезпеченню якісного оцінювання системи фінансового контролю в рамках кредиторської заборгованості завдяки тестуванню всіх можливих бізнес-операцій, які з цим пов'язані. Методика містить також можливі сценарії розвитку ситуації, за якими аудитор міг би слідувати. Такий внутрішній чи зовнішній аудит сприятиме надійності та прозорості української економіки, яка має всі умови для залучення іноземних інвестицій.

Ключові слова: аудит, внутрішній аудит, внутрішній контроль, SOX, комплайнс-аудит SOX, кредиторська заборгованість.

СТОЖОК Людмила

E-mail: stozhok@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1424-763X

к. е. н, здобувач кафедри управління персоналом та економіки праці ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана" проспекту Перемоги, 54/1, м. Київ, 03057, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Досліджено основні етапи формування системи соціального страхування. Проаналізовано умови розвитку соціального страхування під впливом соціально-економічних, політичних змін у країні. Охарактеризовано складові системи соціального страхування кожного етапу розвитку.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне страхування, соціальний ризик, соціальна справедливість, соціальна відповідальність.

Стожок Л. Эволюция социального страхования в Украине. Исследованы основные этапы формирования системы социального страхования. Проанализированы условия развития социального страхования под влиянием социально-экономических, политических изменений в стране. Раскрыты составляющие системы социального страхования каждого этапа развития.

Ключевые слова: социальная защита, социальное страхование, социальный риск, социальная справедливость, социальная ответственность.

Постановка проблеми. Аналіз історичних аспектів розвитку та дослідження модернізації соціального страхування (СС) є необхідним і актуальним, оскільки ефективна національна система такого страхування – потужний механізм соціального захисту населення. Крім того, формування інституту СС, яке б покривало сучасні ризики, також потребує історичного аналізу, зокрема процесу управління соціальними ризиками в цій системі. Варто зазначити, що в Україні донині не сформовано ефективного механізму соціального захисту, передусім, працездатного населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження розвитку та модернізації системи СС зробили вітчизняні науковці О. Коваль [1] (наголошено на посиленні ролі страхового принципу в системі СС), А. Сидорчук (розглянуто формування системи соціального страхування як важеля подолання бідності) [2, с. 217–220], О. Тищенко [3] (проаналізовано розвиток СС як основну організаційно-правову форму соціального забезпечення).

Визначено, що як на теоретичному, так і на практичному рівнях відсутнє єдине бачення формування ефективної платоспроможної системи соціального страхування населення від соціальних ризиків. Важливим аспектом цієї проблеми залишається виокремлення ефективних складових системи СС в Україні.

Метою статті є дослідження історичних етапів розвитку соціального страхування для виокремлення ключових аспектів удосконалення функціонування системи соціального страхування, а також забезпечення ефективного виконання покладених на неї функцій.

Матеріали та методи. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові методи, застосовані для досягнення поставленої мети: історико-логічний (для розгляду етапів розвитку СС в Україні), системно-структурного аналізу (для дослідження функціонування системи соціального захисту працюючого населення від соціальних ризиків), узагальнення (для обґрунтування висновків щодо формування ефективної національної системи соціального страхування). Інформаційною базою роботи слугували законодавчо-нормативні акти СРСР, УРСР, України, праці вітчизняних та зарубіжних науковців.

Результати дослідження. Досліджуючи розвиток соціального страхування в Україні, яка тривалий час входила до складу СРСР, а до того – Російської імперії, варто зазначити, що в Росії базові основи соціального страхування закладені в 1912 р. шляхом введення страхування на випадок хвороби і від нещасних випадків. Така система була аналогом систем СС, які функціонували в Німеччині, Франції та Австрії [4]. А перші спроби страхового захисту в Росії зроблено в 1914 р. з набуттям чинності робочої страхової програми, зміст якої передбачав покриття негативних наслідків для всіх робітників при настанні соціальних ризиків. Відповідно, СС мало на меті страхування на випадок безробіття, хвороби, інвалідності та старості, від нещасного випадку, вагітності, у зв'язку з народженням і доглядом за дитиною, на випадок вдівства, сирітства та поховання [5, с. 73]. Після Жовтневої революції урядом опубліковано повідомлення «Про створення альтернативної програми соціального страхування», в якому зазначалося про те, що робітничо-селянський уряд приступає до створення законів про соціальне страхування найманих робітників та бідних селян. Реформування СС на принципах страхової програми передбачало поширення страхування на випадок втрати працездатності (хвороби, каліцтва, інвалідності, старості, материнства, вдівства і сирітства, безробіття) на всіх без винятку найманих робітників, а також на міських та сільських бідних; покладання всіх витрат по страхуванню на підприємців; відшкодування, щонайменше, повного заробітку в разі втрати працездатності та безробіття [5, с. 73]. До 1917 р. провідна роль у системі соціального забезпечення належала пенсійним та страховим касам, з яких їх учасникам здійснювалися пенсійні виплати за вислугу років, по втраті годувальника, по інвалідності, у разі звільнення або скорочення штатів до встановленого періоду вислуги [6, с. 17].

Незважаючи на видання нормативних актів щодо страхування на випадки хвороби, вагітності та народження, їх так і не було реалізовано через прийняття 31 жовтня 1918 р. Положення «Про соціальне забезпечення працюючих» [7], що свідчило про перехід від соціального страхування

до соціального забезпечення «всіх членів трудової комуни, джерелом існування яких була власна праця» [5, с. 76]. Цей документ не лише зазначав види допомоги, а й визначав їх розмір, тривалість надання та механізм розрахунку. Проте, попри масштабність охоплення працюючого населення, це положення виявилось неефективним, як і попередньо зазначені нормативні акти. Крім того, було порушено принцип соціального страхування, який передбачав охоплення всіх працюючих, оскільки страхування мало на меті надання соціальної допомоги тим верствам населення, які становили основу більшовицького режиму [8, с. 238].

Черговими заходами щодо вдосконалення соціального захисту (закріпленими в Конституції РСФРР 1918 р. [9]) стала реорганізація Народного Комісаріату Державного Піклування (головне завдання якого полягало у наданні соціальної допомоги у вигляді милостині та благодійності) у Народний Комісаріат Соціального Забезпечення (НКСЗ) [10]. НКСЗ здійснювало: соціальне забезпечення працюючих у разі непрацездатності незалежно від причин; охорону материнства та дитинства; піклування про неповнолітніх, інвалідів та людей похилого віку.

У 1921 р. Радою НКСЗ прийнято Декрет «Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею» [11], згідно з яким СС підлягали всі особи, зайняті найманою працею на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності, на випадок безробіття, смерті. Крім того, матеріальне забезпечення працюючих у разі настання обумовлених соціальних ризиків формувалося за рахунок обов'язкових внесків підприємств, закладів, де працювали наймані особи. Страхові внески сплачувалися залежно від кількості зайнятих осіб та шкідливості підприємств, установ і господарств, адміністрацією або власниками. Кошти фондів знаходилися в розпорядженні НКСЗ і використовувалися лише на потреби забезпечення працівників і службовців.

З метою налагодження ефективного регулювання справ соціального страхування у 1925 р. створено Союзу Рад Соціального Страхування (СРСС) [12, п. 4], завданням якої було управління соціальним страхуванням, розгляд, затвердження плану роботи та кошторису Центрального Управління Соціального Страхування, контроль над їх виконанням, розгляд законодавчих документів з соціального страхування, роз'яснення чинного законодавства про соціальне страхування.

30-ті роки ХХ століття ознаменувалися реформуванням СС відповідно до завдань індустріалізації країни. Отже, соціальне страхування стало важливим фактором «покращання побуту, матеріального і культурного становища робітничого класу» [13, с. 17]. Крім того, відповідно до завдань реконструкції народного господарства і досягнень, у СРСР було ліквідовано безробіття, а з 1931 р. з бюджету соціального страхування виключено допомогу по безробіттю [13, с. 19]. Не менш важливим було встановлення залежності між допомогою з тимчасової непрацездатності та неперервним стажем роботи в галузі народного господарства та з членством у профспілці. Постановою «Про соціальне

страхування» встановлено контроль над коштами соціального страхування (у 1931 р. сума становила 2 млрд крб., порівняно з 1 млрд 950 млн крб., що передбачалось на останній рік п'ятирічки) [14]. Для досягнення зазначеного на великих та середніх підприємствах промисловості та транспорту, будівництва та в радгоспах створювалися пункти виплати всіх видів допомоги з соціального страхування, які підпорядковувалися страховим касам; для обслуговування галузей важкої промисловості та транспорту – центральні всесоюзні галузеві страхові каси; а також територіальні республіканські страхові каси. Крім того, значна увага приділялася розвитку санаторіїв, будинків відпочинку, курортів, дитячих садків, яслів, таборів для працюючої молоді, піонерів, молочної кухні, дієтичного харчування, бань, пралень, профілакторіїв. Незважаючи на масштабність соціальних програм, цими благами користувалася незначна кількість осіб: робітники-передовики провідних галузей виробництва (вугілля, металургія, основна хімія) та партійно-господарська номенклатура. Появі обов'язкового соціального страхування передувало створення страхових кас, взаємних страхових товариств, допоміжних товариств.

Переломним етапом у розвитку соціального страхування стало об'єднання у 1933 р. Народного Комісаріату Праці Союзу РСР та Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок [15], що передбачало передання певних державних функцій, зокрема і управління соціальним страхуванням (встановлення розміру страхових внесків і механізму їх сплати, встановлення порядку витрат грошових і матеріальних страхових фондів, визначення розміру та порядку видачі застрахованим допомоги та пенсій), профспілкам [16]. Це надало можливість формувати механізм захисту застрахованих за галузевою ознакою і розширити кількість суб'єктів страхування.

Гарантом соціальних прав населення стала Конституція СРСР 1936 р., яка проголосила право всіх громадян на соціальний захист: на матеріальне забезпечення при настанні старості, у випадку хвороби і втрати працездатності [17, с. 120]. Реалізація зазначеного здійснювалась шляхом соціального страхування робітників і службовців за рахунок держави, надання безплатної медичної допомоги трудящим, надання в користування трудящим мережі курортів. Це свідчить про те, що соціальне страхування було одним із засобів покращання культурно-побутового становища працюючих. Підтверджувало цей аргумент і зростання у 1937 р. бюджету соціального страхування на 48 % порівняно з планом 1936 р. [13, с. 22].

У 1938 р. соціальне страхування стало інструментом розподілу державного бюджету на соціальні потреби у результаті включення бюджету соціального страхування до складу державного бюджету СРСР. А 1950 р. ознаменувався закінченням створення системи соціального забезпечення робітників і службовців. Відповідно, у 1955 р. прийнято Положення «Про порядок призначення і виплати допомоги по державному соціальному страхуванню» [18], яким не лише встановлювалися

види допомоги по державному соціальному страхуванні: по тимчасовій непрацездатності; у зв'язку з вагітністю та пологами; на народження дитини; по перекваліфікації та допомога на поховання, а й їх характеристика, механізм нарахування, порядок виплати. У 1956 р. Верховною Радою СРСР ухвалено Закон «Про державні пенсії» [19], згідно з яким держава гарантувала робітникам і службовцям матеріальне забезпечення в старості, при втраті працездатності та в разі хвороби. Це свідчило про формування єдиної системи пенсійного забезпечення робітників і службовців, що передбачала отримання державної пенсії по старості, по інвалідності, у випадку втрати годувальника. Крім того, закон закріплював пенсійний вік для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років, а також мінімальний стаж роботи, відповідно, 25 і 20 років. Проте, незалежно від проголошення Конституцією 1936 р. права на соціальний захист усього населення, колгоспники залишалися поза цим законом аж до 1964 р., коли було розширено масштаб охоплення населення пенсійним забезпеченням шляхом прийняття Закону СРСР «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» [20], згідно з яким соціальне забезпечення поширювалося і на колгоспників з встановленням пенсій по старості, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника і наданням допомоги жінкам-членам колгоспів у зв'язку з вагітністю та пологами. Для здійснення виплат було створено централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників за рахунок відрахувань від доходів колгоспів і щорічних асигнувань з державного бюджету СРСР. Втім, зазначені дії не ліквідували несправедливість у системі пенсійного забезпечення, оскільки мінімальний розмір пенсії по старості у колгоспників був менший порівняно з робітниками і службовцями. Крім того, робітники і службовці мали надбавки до пенсії по старості за неперервний стаж більше 15 років і за загальний стаж: чоловіки, які пропрацювали не менше 35 років, жінки – не менше 30 років.

Узагальнення аналізу засвідчує функціонування державної системи соціального забезпечення населення в таких формах: державне соціальне забезпечення робітників і службовців та соціальне забезпечення членів колгоспів. Конституція СРСР 1977 р. розширила права громадян на соціальний захист шляхом функціонування державної системи охорони здоров'я, соціального забезпечення шляхом реалізації права на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника [21, ст. 43]. При цьому сформована система соціального страхування гарантувала застрахованим особам мінімальний необхідний прожитковий мінімум. Результати дослідження функціонування державної системи соціального страхування в 80-х роках ХХ століття свідчать про невідповідність законодавства (особливо пенсійного) життєвим реаліям. Найбільш гострою проблемою була незбалансованість дохідної та видаткової частини бюджету, що призводило до фінансової неспроможності пенсійної системи, дотаційності

пенсійного бюджету. Відповідно, реформування системи соціального страхування стало необхідним.

Першими реформаторськими діями незалежної України було створення у 1991 р. Фонду соціального страхування Української РСР [22] з відділеннями в областях та м. Києві (який перебував у підпорядкуванні профспілок України) з метою вдосконалення управління СС та його фінансування. [23] Закладання нормативної бази національної системи соціального забезпечення населення розпочалося проектом Концепції соціального забезпечення населення України [24], головним завданням якої було недопущення «зрівнялівки» шляхом належного функціонування системи СС для працездатного населення та гарантування матеріального забезпечення, соціального обслуговування за рахунок соціального страхування і виплат з державного та місцевих бюджетів, а також надання соціальної допомоги непрацездатним особам та малозабезпеченим громадянам. Згідно з Концепцією СС розглядалося як джерело матеріального забезпечення громадян у разі безробіття, захворювання, нещасного випадку, старості. Відповідно, основними видами СС є страхування на випадок безробіття, медичне страхування, страхування від нещасного випадку на виробництві, пенсійне страхування. На відміну від СС СРСР (де діяв принцип соціалізму), система обов'язкового соціального страхування базується на принципі солідарності, «за яким здійснюється перерозподіл коштів від працездатних – непрацездатним, від здорових – хворим, від працюючих – безробітним» [24]. Реалізація завдань Концепції передбачалася з прийняттям «Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (1998 р.), що започаткувало дії сучасного загальнообов'язкового державного соціального страхування і запровадженням таких його видів: страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності (1999 р.); страхування на випадок безробіття (2000 р.); страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням (2001 р.); пенсійне страхування (2004 р.); медичне (не запроваджено). Відповідно, сформовано новий механізм функціонування системи соціального страхування шляхом реалізації страхового принципу, а також управління коштами на основі паритетності представників держави, роботодавців та застрахованих осіб [25; 26]. Невирішеними залишилися питання фінансового забезпечення системи соціального страхування.

Прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» [27], а також викладений у новій редакції Закон «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [28] передбачали створення єдиного Фонду соціального страхування України, дія якого розпочалася з 1 серпня 2017 р. шляхом об'єднання Фондів соціального страхування з тимчасової втрати

працездатності, соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та медичного страхування.

Незважаючи на реалізацію положень щодо вдосконалення функціонування солідарної пенсійної системи, а також запровадження недержавного пенсійного забезпечення (на засадах добровільної участі) як накопичувальної складової пенсійної системи (2004 р.), запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування (передбачалося з 1 січня 2019 р.) [29], закріплення страхових принципів у системі соціального страхування (особливо в пенсійній системі) є ключовим у реформаторських діях сучасного уряду. Ефективне запровадження зазначеного сприятиме підвищенню розміру пенсій, зменшенню розривів між спеціальними та звичайними пенсіями, забезпеченню належного рівня життя громадян, які протягом свого трудового життя сплачували пенсійні внески зі своїх реальних трудових доходів.

Підводячи підсумки історичного дослідження зародження та розвитку соціального страхування (*таблиця*), зазначимо, що соціальне страхування формувалося під впливом наслідків Другої світової війни і передбачало швидке реагування на соціально-економічні зміни, які відбувалися у країні.

Таблиця

Розвиток соціального страхування в Україні за періодами

Період	Характеристика	Джерело фінансування
1912–1917 рр.	Функціонування пенсійних та страхових кас у системі соціального забезпечення; закладення основ соціального страхування шляхом прийняття законів про соціальне страхування найманих робітників та бідних селян	Надання соціальної допомоги у вигляді милостині та благодійності
1918–1920 рр.	Соціальне забезпечення працюючих у разі непрацездатності незалежно від причин, охорона материнства і дитинства, піклування про неповнолітніх, про інвалідів та людей похилого віку	
1921–1935 рр.	Соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею, на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності, на випадок безробіття, смерті; з метою посилення контролю над коштами соціального страхування створення пунктів виплати всіх видів допомоги по соціальному страхуванню, які підпорядковувалися страховим касам; центральних всесоюзних галузевих страхових кас; територіальних республіканських страхових кас; передання управління соціальним страхуванням профспілкам	Соціальне страхування за рахунок обов'язкових внесків підприємств, закладів, де працюють наймані особи; дія принципу соціалізму
1936–1955 рр.	Проголошення права всіх громадян на соціальний захист: на матеріальне забезпечення при настанні старості, у випадку хвороби і втрати працездатності; включення бюджету соціального страхування до складу державного бюджету СРСР	Страхування робітників і службовців за рахунок держави; дія принципу соціалізму

Закінчення таблиці

Період	Характеристика	Джерело фінансування
1956–1976 рр.	Функціонування державної системи соціального забезпечення населення в таких формах: - державне соціальне забезпечення робітників і службовців; - соціальне забезпечення членів колгоспів; - пенсійне забезпечення робітників і службовців (отримання державної пенсії по старості, по інвалідності, у випадку втрати годувальника); - пенсійне забезпечення членів колгоспів	Страховання робітників, службовців, колгоспників за рахунок держави, колгоспів, дія принципу соціалізму
1977–1990 рр.	Функціонування державної системи охорони здоров'я, соціального забезпечення шляхом реалізації права на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника	Дія принципу соціалізму
1991–1998 рр.	Створення Фонду соціального страхування УРСР; функціонування таких видів соціального страхування: страхування на випадок безробіття, медичного страхування, страхування від нещасного випадку на виробництві, пенсійного страхування	Дія принципу солідарності
1998–2017 рр.	Запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування; запровадження страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, страхування на випадок безробіття, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, пенсійного страхування	Дія принципу солідарності та страхового принципу
з 2017 р.	Створення єдиного Фонду соціального страхування України шляхом об'єднання Фондів соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та медичного страхування	

Джерело: узагальнено автором.

Наступні кроки розвитку СС залежали від завдань індустріалізації країни і передбачали захист робітників. Загострення проблем фінансування системи соціального захисту зумовило необхідність застосування страхових принципів СС і посилення відповідальності працівників (застрахованих осіб), роботодавців і держави. Під час перебування України у складі СРСР соціальне страхування охоплювало все працююче населення, проте, система передбачала лише покриття соціальних потреб на мінімальному рівні. Період незалежності ознаменувався запровадженням страхових принципів у системі СС і вдосконаленням її з урахуванням європейських соціальних стандартів, розвитком та оптимізацією інституцій соціального страхування.

Висновки. Реформи у системі СС відбувалися у результаті зміни державного і суспільного ладу (переходу від соціалістичної радянської держави до соціальної держави), а її еволюція проходила разом із суспільством. Крім того, в СРСР питання соціального захисту населення окремо не розглядалися і були другорядними порівняно з народногосподарськими, оскільки вважалося, що радянський народ був найбільш соціально захищений: повна зайнятість, безкоштовна освіта, медицина, гарантована державна пенсія. З одного боку, це стабільність і впевненість, а з іншого – залежність від держави, яка виконує патерналістську, виховну, опікунську роль.

До набуття Україною незалежності система СС робітників, службовців та колгоспників функціонувала за принципом соціалізму «від кожного за його здібністю, кожному – за його працею». Наступний період розвитку, в тому числі і сучасний стан системи СС, передбачає реалізацію принципу солідарності поколінь та страхового принципу. Чинна система СС – неефективна і неплатоспроможна, результатом чого є збільшення розриву між очікуванням населенням соціальної допомоги і підтримки від держави та реальним станом справ щодо соціальної допомоги та послуг. Відповідно, переважна частина населення незадоволена діяльністю уряду, функціонуванням соціальних інститутів, дієвістю соціальних програм, вважаючи, що держава несе відповідальність за всі соціальні біди в країні.

Незважаючи на постійні зміни в системі СС, і дотепер не сформовано ефективної моделі, яка була б фінансово спроможною, соціально справедливою (де розмір виплат відповідав би розміру сплачених внесків), а також засобом мотивації підвищення продуктивності праці. Наразі основне завдання – усунення «зрівнялівки» і забезпечення справедливості – у системі соціального страхування так і не вирішено.

Єдиної моделі СС не існує, і в кожній державі питання соціального захисту населення вирішуються, виходячи з соціально-економічного та політичного розвитку країни. В Україні необхідно проводити соціальні реформи таким чином, щоб населення було впевнене у власній безпеці та захисті своїх прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Модернізація системи соціального страхування в Україні. Аналіт. доп. Київ: НІСД, 2014. 38 с.
2. Сидорчук А. А. Формування системи соціального страхування як важеля подолання бідності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 13. С. 217-220. Серія: Економіка і менеджмент.
3. Тищенко Е. Историко-правовые аспекты зарождения социального страхования как основной социально-правовой формы социального обеспечения. *Закон и Жизнь*. 2015. № 6/3. С.139-142.
4. Как формировалось социальное страхование в России. URL: <http://r62.fss.ru/15644/28456.shtml> (дата звернення 14.06.2018).

5. С истории социального страхования в России. *Вестник государственного социального страхования*. 2010. № 9, сентябрь. С.73-80.
6. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (кол. монографія); за ред. Е. М. Лібанової. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2014. 380с.
7. Декрет Совета Народных Комиссаров «Положение о Социальном Обеспечении трудящихся». URL: <http://istmat.info/node/31921> (дата звернення 05.06.2018).
8. Мельничук О. Роль і місце соціального страхування 1920–30-х років у більшовицькій доктрині суспільного розвитку. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. Київ, 2007. Вип. 12. С. 235-257.
9. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики от 10 июля 1918 г. URL: <http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1918/> (дата звернення 05.06.2018).
10. Постановление Совета Народных Комиссаров «О переименовании Народного Комиссариата Государственного Призрения в Народный Комиссариат Социального обеспечения». ст. № 453. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. М. 1942, 475 с. URL: <http://istmat.info/node/29435/> (дата звернення 15.05.2018).
11. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР «О социальном страховании лиц, занятых наемным трудом» от 15 ноября 1921 г. URL: <http://www.alppp.ru/law/socialnoe-obespechenie-i-socialnoe-strahovanie/80/dekret-snk-rsfsr-ot-15-11-1921.pdf> (дата звернення 15.05.2018).
12. Постановление ЦИК СССР Совета Народных Комиссаров СССР «Положение о Союзном совете социального страхования при Народном комиссариате труда Союза ССР» от 6 февраля 1925 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16940.htm> (дата звернення 15.05.2018).
13. Семашко Н. А. Право на социальное обеспечение. 2 изд., испр. и дополн. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. 48 с.
14. Центральный Исполнительный Комитет СССР, Совет Народных Комиссаров СССР. Постановление «О Социальном страховании» от 23 июня 1931г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3736.htm (дата звернення 05.06.2018).
15. Постановление Центрального Исполнительного Комитета, Совета народных комиссаров и Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов «Об объединении Народного Комиссариата Труда СССР с Всесоюзным центральным советом профессиональных союзов» № 40 от 23 июня 1933г. URL: <http://istmat.info/node/36847> (дата звернення 05.06.2018).
16. Постановление Центрального Исполнительного Комитета, Совета народных комиссаров и Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов «Об объединении Народного Комиссариата Труда СССР с Всесоюзным центральным советом профессиональных союзов» № 40 от 23 июня 1933г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1849.htm (дата звернення 05.06.2018).
17. Конституция Союза Советских Социалистических Республик: утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г. URL: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/185479/ (дата звернення 05.06.2018).
18. Постановление Президиума ВЦСПС «Положение о порядке назначения и выплаты пособий по государственному социальному страхованию» от 5 февраля 1955 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16221.htm> (дата звернення 05.06.2018).
19. Закон СССР «О государственных пенсиях» от 14 июля 1956г. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-56> (дата звернення 05.06.2018).
20. Закон СССР «О пенсиях и пособиях членам колхозов» от 15 июля 1964 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15673.htm> (дата звернення 05.06.2018).

21. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07 жовтня 1977 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77> (дата звернення 05.06.2018).
22. Постанова Ради Міністрів Української РСР і Ради Федерації Незалежних Профспілок України «Про управління соціальним страхуванням в Українській РСР» від 11 лютого 1991 р. № 25. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/25-91-%D0%BF> (дата звернення 25.06.2018).
23. Історія виникнення і розвитку соціального страхування. URL: <http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/publish/article/947780> (дата звернення 25.06.2018).
24. Постанова Верховної Ради України «Про проект Концепції соціального забезпечення населення України» від 21.12.1993 № 3758-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3758-12> (дата звернення 25.06.2018).
25. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Пріоритетність додержання страхових засад при реформуванні пенсійної системи» від 7 червня 2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62165 (дата звернення 25.09.2018).
26. Постанова Верховної Ради України «Соціальне страхування та соціальне забезпечення в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» від 21 червня 2005 р. № 2679-IV. URL: <http://www.fse.gov.ua/fse/control/crm/uk/publish/article/80921> (дата звернення 25.06.2018).
27. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» від 28.12.2014 № 77-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/77-19> (дата звернення 25.06.2018).
28. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 28.12.2014 № 77-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/77-19/paran6/#n6> (дата звернення 25.06.2018).
29. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 03.10.2017 № 2148-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2148-19/page1> (дата звернення 25.09.2018).

Стаття надійшла до редакції 26.02.2019.

Stozhok L. The evolution of social insurance in Ukraine.

Background. One of the ways to ensure proper social protection of workers from social risks is the formation of a national social insurance system, the effectiveness of which requires the study in a historical context. It should be noted that in spite of the urgency of the issue, the only vision for the formation of an effective system of social insurance has not been formed.

The **aim** of the article is to study the historical stages of the development of social insurance in Ukraine.

Materials and methods. The basis of the study is formed by following methods: historical-logical, system-structural analysis, generalization.

Results. The main stages of the formation of the social insurance system have been investigated, which have been proved by the fact that the improvement of the social insurance system was carried out under the influence of socio-economic changes happened in the country. It was revealed that during the period of Ukraine's stay in the USSR, all working people were covered by social insurance, but the system provided with only covering the social needs at the minimum level. The period of independence was marked by the introduction of insurance principles in the social insurance system, the development and optimization of social insurance institutions, but the system has not yet acquired the financial capacity.

Conclusion. Reforms in the social insurance system occurred as a result of changes in the state and social order, its development evolved along with society. But the current state

of the functioning of the system indicates the dissatisfaction of the majority of the population with the functioning of social institutions, the level of effectiveness of social programs. Accordingly, the main task is to form an effective model which would be financially capable and socially fair.

Keywords: social protection, social insurance, social risk, social justice, social responsibility.

REFERENCES

1. Modernizatsiia systemy sotsialnoho strakhuvannia v Ukraini [Modernization of the social insurance system in Ukraine] (2014). Analit. dop. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
2. Sydorchuk, A. A. (2015). Formuvannia systemy sotsialnoho strakhuvannia yak vazhelia podolannia bidnosti [Formation of social insurance system as a lever for poverty reduction]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*. (Is. 13). (pp. 217-220). Serii: Ekonomika i menedzhment [in Ukrainian].
3. Tischenko, E. (2015). Istoriko-pravovye aspekty zarozhdeniya sotsialnogo strahovaniya kak osnovnoy sotsialno-pravovoy formy sotsialnogo obespecheniya [Historical and legal aspects of the emergence of social insurance as the main socio-legal form of social security]. *Zakon i Zhizn – Law and Life*, 6/3, 139-142 [in Russian].
4. Kak formirovalos' social'noe strahovanie v Rossii [How social insurance was formed in Russia]. Retrieved from <http://r62.fss.ru/15644/28456.shtml> (data zvernennja 14.06.2018) [in Russian].
5. S istorii social'nogo strahovaniya v Rossii [From the history of social insurance in Russia] (2010). *Vestnik gosudarstvennogo social'nogo strahovaniya – Bulletin of state social insurance*, 9, sentjabr', 73-80 [in Russian].
6. *Liudskiy rozvytok v Ukraini: istorychnyi vymir transformatsii derzhavnoi sotsialnoi polityky [Human Development in Ukraine: A Historical Dimension for Transforming State Social Policy]* (2014). E. M. Libanova (Ed.). In-t demohrafiy ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Dekret Soveta Narodnyh Komissarov «Polozhenie o Social'nom Obespechenii trudjashhihsja» [Decree of the Council of People's Commissars «Regulations on the Social Security of Workers»]. Retrieved from <http://istmat.info/node/31921> (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].
8. Melnychuk, O. (2007). Rol i mistse sotsialnoho strakhuvannia 1920–30-kh rr. u bilshovytskii doktryni suspilnoho rozvytku [The role and place of social insurance in the 1920s and 1930s in the Bolshevyyk Doctrine of Social Development]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of XX century: culture, ideology, politics*. zb. st. (Is. 12), 235-257. Kyiv [in Ukrainian].
9. Konstitucija Rossijskoj Socialisticheskoj Federativnoj Sovetskoj Respubliki ot 10 ijulja 1918g. [Constitution of the Russian Socialist Federative Soviet Republic of July 10, 1918]. Retrieved from <http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1918/> (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].
10. Postanovlenie Soveta Narodnyh Komissarov «O peremenovanii Narodnogo Komissiriata Gosudarstvennogo Prizrenija v Narodnyj Komissiriat Social'nogo obespechenija» st. № 453. Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij pravitel'stva za 1917-1918 gg. Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR [Decree of the Council of People's Commissars «On renaming the People's Commissariat of State Charity into the People's Commissariat of Social Security». art. № 453] (1942). Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij pravitel'stva za 1917-1918 gg. Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR. Moscow. Retrieved from <http://istmat.info/node/29435/> (data zvernennja 15.05.2018) [in Russian].

11. Dekret Soveta Narodnyh Komissarov RSFSR «O social'nom strahovanii lic, zanjatyh naemnym trudom» ot 15 nojabrja 1921g. [Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR «On social insurance of persons engaged in wage labor» of November 15, 1921]. Retrieved from <http://www.alppp.ru/law/socialnoe-obespechenie-i-socialnoe-strahovanie/80/dekret-snk-rsfsr-ot-15-11-1921.pdf> (data zvernennja 15.05.2018) [in Russian].
12. Postanovlenie CIKSSSR Soveta Narodnyh Komissarov SSSR «Polozhenie o sojuznom sovete social'nogo strahovanija pri narodnom komissariate truda sojuza SSR» ot 6 fevralja 1925g. [Resolution of the Central Executive Committee of the USSR of the Council of People's Commissars of the USSR «Regulation on the Union Social Insurance Council at the People's Commissariat of Labor of the USSR» dated February 6, 1925]. Retrieved from <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16940.htm> (data zvernennja 15.05.2018) [in Russian].
13. Semashko, N. A. (1938). Pravo na social'noe obespechenie [The right to social security]. 2 izd., isprav. i dopoln. Moskow: Juridicheskoe izdatel'stvo NKJu SSSR [in Russian].
14. Central'nyj Iсполnitel'nyj Komitet SSSR, Sovet Narodnyh Komissarov SSSR Postanovlenie «O Social'nom strahovanii» ot 23 ijunja 1931g. [Central Executive Committee of the USSR, Council of People's Commissars of the USSR. Decree «On Social Insurance» of June 23, 1931]. Retrieved from http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3736.htm (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].
15. Postanovlenie Central'nogo Iсполnitel'nogo Komiteta, Soveta narodnyh komissarov i Vsesojuznogo central'nogo soveta professional'nyh sojuzov «Ob ob'edinenii Narodnogo Komissariata Truda SSSR s Vsesojuznym central'nym sovetom professional'nyh sojuzov» № 40 ot 23 ijunja 1933g. [Resolution of the Central Executive Committee, the Council of People's Commissars and the All-Union Central Council of Trade Unions «On the Association of the People's Commissariat of Labor of the USSR with the All-Union Central Council of Trade Unions» № 40 dated June 23, 1933]. Retrieved from <http://istmat.info/node/36847> (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].
16. Postanovlenie Central'nogo Iсполnitel'nogo Komiteta, Soveta narodnyh komissarov i Vsesojuznogo central'nogo soveta professional'nyh sojuzov «Ob ob'edinenii Narodnogo Komissariata Truda SSSR s Vsesojuznym central'nym sovetom professional'nyh sojuzov» № 40 ot 23 ijunja 1933g. [Resolution of the Central Executive Committee, the Council of People's Commissars and the All-Union Central Council of Trade Unions «On the Association of the People's Commissariat of Labor of the USSR with the All-Union Central Council of Trade Unions» No. 40 dated June 23, 1933]. Retrieved from http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1849.htm (дата звернення 05.06.2018) [in Russian].
17. Konstitucija Sojuza Sovetskih Socialisticheskikh Respublik (utverzhdena postanovleniem Chrezvychajnogo VIII Sezda Sovetov Sojuza Sovetskih Socialisticheskikh Respublik) ot 5 dekabrja 1936g. [The Constitution of the Union of Soviet Socialist Republics: approved by the decision of the Extraordinary VIII Congress of Councils of the Union of Soviet Socialist Republics dated December 5, 1936]. Retrieved from http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/185479/ (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].
18. Postanovlenie Prezidiuma VCSPPS «Polozhenie o porjadke naznachenija i vyplaty posobij po gosudarstvennomu social'nomu strahovaniju» ot 5 fevralja 1955g. [Decree of the Presidium of the All-Union Central Council of Trade Unions «Regulation on the Procedure for Appointment and Payment of State Social Insurance Benefits» dated February 5, 1955.]. Retrieved from <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16221.htm> (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].
19. Zakon SSSR «O gosudarstvennyh pensijah» ot 14 ijulja 1956g. [The USSR Law «On State Pensions» dated July 14, 1956]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-56> (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].

20. Zakon SSSR «O pensijah i posobijah chlenam kolhozov» ot 15 ijulja 1964 g. [The USSR Law «On Pensions and Benefits to Members of Collective Farms» dated July 15, 1964]. Retrieved from <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15673.htm> (data zvernennja 05.06.2018) [in Russian].
21. Konstytutsiia Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik vid 07 zhovtnia 1977 r. [Constitution of the Union of Soviet Socialist Republics dated October 7, 1977]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77> (data zvernennia 05.06.2018) [in Ukrainian].
22. Postanova Rady Ministriv Ukrainiskoi RSR i Rady Federatsii Nezalezhnykh Profspilok Ukrainy «Pro upravlinnia sotsialnym strakhuvanniam v Ukrainiskii RSR» № 25 vid 11 liutoho 1991r. [Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR and the Council of the Federation of Independent Trade Unions of Ukraine «On Social Insurance Management in the Ukrainian SSR» dated February 11, 1991 № 25]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/25-91-%D0%BF> (data zvernennia 25.06.2018) [in Ukrainian].
23. Istoriia vynyknennia i rozvytku sotsialnoho strakhuvannia [History of the emergence and development of social insurance]. Retrieved from <http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/publish/article/947780> (data zvernennia 25.06.2018) [in Ukrainian].
24. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro proekt Kontseptsii sotsialnoho zabezpechennia naseleння Ukrainy» vid 21.12.1993 № 3758-XII [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Draft Concept of Social Security for the Population of Ukraine» from 21.12.1993 № 3758-XII]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3758-12> (data zvernennia 25.06.2018) [in Ukrainian].
25. Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: «Priorytetnist doderzhannia strakhovykh zasad pry reformuvanni pensiinoi systemy» vid 7 chervnia 2017 r. [Parliamentary Hearing Recommendations on «Priority of Insurance Basis in Pension System Reform» from June 7, 2017]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62165 (data zvernennia 25.09.2018) [in Ukrainian].
26. Postanova Verhovnoi' Rady Ukrai'ny «Social'ne strahuvannja ta social'ne zabezpechennja v Ukrai'ni: suchasnyj stan, problemy ta perspektyvy rozvytku» vid 21 chervnja 2005 roku № 2679-IV [The Verkhovna Rada of Ukraine Resolution «Social Insurance and Social Security in Ukraine: current state, problems and prospects for development» dated June 21, 2005 № 2679-IV]. Retrieved from <http://www.fse.gov.ua/fse/control/crm/uk/publish/article/80921> (data zvernennia 25.06.2018) [in Ukrainian].
27. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo reformuvannia zahalnooboviazkovoho derzhavnoho sotsialnoho strakhuvannia ta lehalizatsii fondu oplaty pratsi» vid 28.12.2014 № 77-VIII [Law of Ukraine «On amendments to certain legislative Acts of Ukraine on reforming compulsory state social insurance and legalization of the wage fund» from 28.12.2014 № 77-VIII]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/77-19> (data zvernennia 25.06.2018) [in Ukrainian].
28. Zakon Ukrainy «Pro zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvannia» vid 28.12.2014 № 77-VIII [Law of Ukraine «On Compulsory State Social Insurance» from 28.12.2014 № 77-VIII]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/77-19/paran6/#n6> (data zvernennia 25.06.2018).
29. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pidvyshchennia pensii» vid 03.10.2017 № 2148-VII [Law of Ukraine «On amendments to certain legislative Acts of Ukraine on raising pensions» from 03.10.2017 № 2148-VII]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2148-19/page1> (data zvernennia 25.09.2018) [in Ukrainian].

УДК 378.014.6:005.642.4 DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(105\)08](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(105)08)

БІДЮК Алла ..... директор Інституту вищої кваліфікації Київського
E-mail: allabidiuk@gmail.com ..... національного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0001-6409-8252 ..... вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

РЕЙТИНГУВАННЯ В ОЦІНЮВАННІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Проаналізовано теоретико-методологічні підходи та основні принципи формування системи оцінювання конкурентоспроможності закладів вищої освіти у міжнародних й національних шкалах складання рейтингів університетів та визначення їх конкурентних позицій. Узагальнено практичні спостереження і результати моделювання процесів застосування різних критеріїв та індикаторів оцінювання. Розглянуто рейтингові позиції провідних ЗВО України та основні тенденції їх зміни, фактори, що їх обумовлюють.

Ключові слова: заклади вищої освіти, рейтинг, критерії оцінювання, конкурентоспроможність ЗВО, інтернаціоналізація, глобальний освітній простір.

Бидюк А. Рейтингование при оценивании конкурентоспособности высших учебных заведений. Проанализированы теоретико-методологические подходы и основные принципы формирования системы оценивания конкурентоспособности высших учебных заведений в международных и национальных шкалах составления рейтингов университетов и определения их конкурентных позиций. Обобщены практические наблюдения и результаты моделирования процессов применения различных критериев и индикаторов оценивания. Рассмотрены рейтинговые позиции ведущих вузов Украины и основные тенденции их изменения, обуславливающие их факторы.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, рейтинг, критерии оценивания, конкурентоспособность вузов, интернационализация, глобальное образовательное пространство.

Постановка проблеми. Різноманітність інтересів різних груп стейкхолдерів закладів вищої освіти обумовлюють необхідність комплексного підходу до оцінювання їх конкурентоспроможності. Один з інструментів його реалізації – використання інтегральних оцінок і визнаних рейтингів конкурентоспроможності.

Головною перевагою використання такого інструменту як рейтинги в оцінюванні конкурентоспроможності ЗВО є висока публічність бази оцінювання, підвищення рівня поінформованості про зміну динамічного інституційного середовища ЗВО на міжнародному та національному рівнях, особливо в контексті вимог щодо якості та ефективності їх діяльності. Водночас, не всі ЗВО однаково реагують на інформацію про їх позиції у рейтингах, і це значною мірою пов'язано з їх здатністю стратегічного моделювання своєї діяльності.

І хоча жоден з міжнародних чи національних рейтингів не абсолютизує оцінку, не можна не погодитися з тим, що рейтинги відіграють важливу роль: потрапляючи у світовий або національний рейтинг на провідні місця, університет отримує публічну оцінку привабливості не тільки для абітурієнтів, але й для роботодавців, інвесторів і держави, може формувати якісно нові відносини, які генерують додаткові надходження, що також підтверджує конкурентний статус.

Крім того, високі позиції ЗВО у глобальному масштабі підвищують імідж країни і вартість національного людського капіталу, сприяють залученню інвестицій, а також збільшують частку освітніх послуг у структурі експорту країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика рейтингування університетів стала предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців: С. Курбатова [1], Л. Петренко [2], М. Сандул [3], О. Слюсаренко [4] та ін. Роль рейтингування як механізму оцінювання конкурентоспроможності університетів розглянуто у наукових працях Л. Антонюк, В. Сацика [5], А. Горбенка [6], О. Гринькевич [7], Д. Ільницького [8].

Проте ця тема вимагає подальшого дослідження у зв'язку з реформуванням системи вищої освіти в Україні та загальними змінами, що відбуваються у соціокультурному та політичному житті країни, її поступальному русі до глобального простору освіти і науки.

Мета статті: на основі аналізу принципів побудови найвідоміших сучасних світових і вітчизняних рейтингів сформувати цілісну модель оцінювання конкурентоспроможності ЗВО в системі координат національних і міжнародних індикаторів виміру.

Матеріали та методи. Використано методи структурно-логічного аналізу, порівняння, узагальнення, статистичний та інші методи дослідження.

Методологічною та інформаційною основою роботи є наукові праці вітчизняних і закордонних авторів, матеріали періодичних видань, інтернет-ресурси, чинні нормативно-правові акти у сфері вищої освіти, публічна аналітична інформація тощо.

Результати дослідження. Основні показники ефективності та якості діяльності університету у більшості рейтингів прийнято аналізувати за результативністю за такими опціями, як безпосередньо освіта, наука, інтернаціоналізація діяльності та комерціалізація результатів наукових досліджень. Однак, незважаючи на видиму схожість, публічні

рейтинги досить суттєво різняться – переліком, кількістю оцінюваних індикаторів, а також системою вагових коефіцієнтів тощо, наприклад, при порівнянні глобальних і національних рейтингів ЗВО.

Публічні рейтинги університетів становлять понад чверть століття. Перший у світі університетський рейтинг опублікований у 1983 р. виданням *US News & World Report*, який тим самим відзначив об’єктивність процесів розвитку глобалізації вищої освіти, а з початку 2000-х років, коли заявили про себе інші глобальні рейтинги ЗВО, закріпилося поняття «Університет світового рівня».

Розробниками рейтингу здійснено комплексну оцінку, тобто відображено не тільки дослідний потенціал ЗВО, але і їх освітні й педагогічні досягнення. Дослідники вищої освіти вважали, що поява глобальних рейтингів університетів має об’єктивні передумови, пов’язані зі змінами, що відбуваються в секторі вищої освіти в усьому світу. Можна виокремити декілька таких моментів:

- глобалізація сектора вищої освіти, пов’язана з глобалізацією економіки і торгівлі, взаємопроникненням студентства і викладачів у національні системи через механізми мобільності. Багато університетів беруть курс на інтернаціоналізацію, припиняючи бути суто національними закладами освіти, що передбачає доступність і прозорість діяльності;

- рейтинги є відповіддю на розширення ринку освітніх послуг й підвищення попиту на вищу освіту, яка стає об’єктом ринкових відносин і формує один із світових ринків, що стрімко розвивається і розширює аудиторію споживачів;

- збільшення кількості виробників послуг з вищої освіти, коли на зростання попиту на ці послуги створюються нові ЗВО, розвивається мережа діючих за рахунок нових структурних підрозділів за раціональною продуктовою диверсифікацією.

Рейтинги стають потужним інструментом конкурентної боротьби на глобальному ринку освітніх послуг, є складовою інструментарію формування репутації держави в умовах розвитку суспільства знань. Більшість країн світу у своїй освітній політиці ставлять за мету забезпечити більшу присутність і високі позиції національних ЗВО у міжнародних рейтингах конкурентоспроможності.

На міжнародному рівні авторитетними, популярними та визнаними Наглядною радою з академічного рейтингування та якості освіти Міжнародної експертної групи з рейтингування (*IREG Observatory*) [9], що є провідною міжнародною інституцією у сфері ранжування ЗВО, є: *Academic Ranking of World Universities (ARWU)*, *QS World University Rankings*, *Times Higher Education* та *WEBOMETRICS*.

Національним рейтингом в Україні, який акредитований *IREG* і більше десяти років оприлюднюється в країні за підтримки ЮНЕСКО, є рейтинг «Топ-200 Україна».

Основні параметри побудови провідних міжнародних і національних рейтингів ЗВО узагальнено в *табл. 1, 2*.

.....

Таблиця 1

Параметри провідних міжнародних і національних рейтингів ЗВО

Рейтинг	Рік заочаткування	Характер даних, які використовують у побудові рейтингу			Кількість груп показників (індикаторів) у рейтингу	Комплексність (врахування різних напрямів діяльності ЗВО)	Періодичність рейтингу (разів на рік)
		звітність ЗВО	міжнародні бази даних	експертні опитування			
Міжнародний рівень							
<i>Academic Ranking of World Universities, ARWU</i>	2003	+	+	-	6	+	1
<i>QS World University Rankings</i>	2004	+	+	+	6	+	1
<i>Times Higher Education World Reputation</i>	2010	+	+	+	5	+	1
<i>WEBOMETRICS</i>	2004	-	+	-	4	-	2
Національний рівень							
Топ-200 Україна	2006	+	+	+	3	+	1
Рейтинг <i>Scopus</i>	2012	-	+	-	1	-	1
Рейтинги ЗВО освітнього порталу <i>Osvita.ua</i>	2017	+	+	-	1-3	+	1
Топ-50 ВНЗ України за оцінками роботодавців журналу Фокус	2014-2017	-	+	+	3	+	1

Джерело: зведено автором за [7; 10-13; 16, 18-20].

Основні показники оцінки ЗВО в різних рейтингових системах

Рейтинг	Критерії, показники рейтингу
Міжнародний рівень	
<i>Academic Ranking of World Universities, ARWU</i>	Якість освіти; рівень викладацького складу; результативність наукових досліджень; «академічна щільність» ЗВО
<i>QS World University Rankings</i>	Оцінка університету представниками академічного середовища; оцінка роботодавцями рівня підготовки випускників; індекс цитування наукових праць; частка іноземних студентів (викладачів); співвідношення кількості студентів та викладачів
<i>Times Higher Education World Reputation</i>	<i>Науково-дослідницька діяльність ЗВО:</i> кількість наукових праць у розрахунку на одного викладача; індекс цитування наукових публікацій; розмір прибутку від результатів наукових досліджень в перерахунку на одного наукового співробітника; розмір додаткових фондів, спрямованих на дослідження; репутація університету як дослідницького, за оцінками опитування представників інших ЗВО. <i>Інституційні характеристики ЗВО:</i> кількість студентів у розрахунку на одного викладача; співвідношення випускників зі ступенем доктор філософії (<i>PhD</i>) і випускників з іншими ступенями; оцінка якості професорсько-викладацького складу в ЗВО з боку академічної спільноти; розмір прибутку ЗВО у розрахунку на одного співробітника. <i>Економічна та інноваційна активність ЗВО:</i> прибуток, отриманий від науково-дослідних робіт, які виконувалися на замовлення виробничих підприємств, що припадає на одного дослідника. <i>Рівень інтернаціоналізації ЗВО:</i> співвідношення іноземних та вітчизняних студентів (викладачів)
<i>WEBOMETRICS</i>	Кількість розміщених сторінок у мережі Інтернет; кількість викладених файлів у форматі <i>.pdf, .ps, .doc</i> та <i>.pps</i> ; кількість наукових публікацій, розміщених у <i>Google Scholar Database</i> ; кількість зовнішніх посилань
Національний рівень	
Топ-200 Україна	Науково-педагогічний потенціал; якість підготовки студентів; міжнародне визнання
Рейтинг <i>Scopus</i>	Індекс Гірша (<i>h</i> -індекс)
Рейтинги ЗВО освітнього порталу <i>Osvita.ua</i>	Рейтинг Топ-200; рейтинг <i>Scopus</i> ; бал ЗНО на контрактну форму навчання
Топ-50 ВНЗ України за оцінками роботодавців журналу Фокус	Оцінка знань, практичних навичок та здатності до навчання випускників; рейтинг «Вебометрикс»; індекс Гірша

Джерело: зведено автором за [10–13; 16; 18–20].

Усі представлені рейтинги об'єднує використання невеликої кількості оціночних індикаторів, серед яких найвагомішими є показники наукової діяльності ЗВО, що відображені в міжнародних наукометричних базах даних. Це рейтинги, які враховують різні напрями діяльності ЗВО, аналізують їх звітність та проводять експертні опитування представників академічного середовища, випускників, роботодавців.

Academic Ranking of World Universities, ARWU [10] або Шанхайський рейтинг складений азієцьким агентством *Shanghai Ranking Consultancy*.

ARWU складається на основі шести об'єктивних показників:

якість освіти (10%), при визначенні якої враховується кількість випускників університету – Нобелівських лауреатів, або тих, які мають особливі відзнаки в окремих галузях;

якісний викладацький склад (40%), що оцінюється за двома категоріями: наявність професорів – Нобелівських лауреатів і володарів інших особливих відзнак – 20%; рівень цитування наукових публікацій у 21 предметній галузі згідно з *ISI Highly Cited* – 20%;

результативність наукових досліджень (40%), показником якої є кількість публікацій у провідних академічних виданнях;

показник «академічна щільність університету» (10%), коли результати трьох попередніх критеріїв співвідносяться до кількості викладачів університету, що працюють на постійній основі, який називають «індекс Гарварду» – 100%. У дослідженні беруть участь понад 1200 ЗВО, 500 з яких оголошують кращими університетами світу.

Перевагами Шанхайського рейтингу є зрозумілість та універсальність індикаторів, за якими відбувається оцінювання, а також публічність даних, за якими оцінюються університети. Крім того, сама методика визначення рейтингу протягом певного часу залишається сталою.

Узагальнюючим критерієм високої позиції ЗВО у Шанхайському рейтингу є його здатність проводити сучасні дослідження та бути центром продукування нових знань. Серед кращих 500 університетів світу у 2018 р. українські не представлені. А кращим у світі 15 років поспіль залишається Гарвардський університет.

Наступний визнаний світовий університетський рейтинг – *QS World University Rankings* [11], заснований 15 років тому.

Укладачі рейтингу висувають для оцінювання університетів такі критерії: оцінка університету представниками академічного середовища – 40%; оцінка роботодавцями рівня підготовки випускників – 10%; індекс цитування наукових праць – 20%; частка іноземних студентів і викладачів – (5% + 5%); співвідношення кількості студентів до кількості викладачів – 20%.

Серед означених критеріїв найбільшу вагу має репутація університету в академічному середовищі. Для участі в рейтингу університет повинен пропонувати бакалаврат і післядипломні програми, як мінімум, у двох широких предметних галузях знань (наприклад, мистецтво і соціальні дисципліни, інженерна справа і технологія, право і бізнес).

До цього рейтингу протягом 2016–2018 рр. входило 6 ЗВО України: Харківський національний університет (ХНУ) ім. В. Н. Каразіна, Київський національний університет (КНУ) ім. Т. Шевченка, Національний технічний університет України (НТУУ) «КПІ» ім. І. Сікорського, Національний технічний університет «ХПІ», Донецький національний університет, Сумський державний університет та Національний університет «Львівська політехніка».

Першість серед українських ЗВО у рейтингу *QS* впевнено посідає ХНУ ім. В. Н. Каразіна, але його позиція, як і позиції інших ЗВО щороку знижується (382 позиція у 2016 р., 481 – у 2018 р.).

Рейтинг *Times Higher Education World Reputation* [12] – це щорічне видання університетських рейтингів за версією журналу *Times Higher Education (THE)*, заснований на опитуванні експертів, що виявляє академічну репутацію ЗВО у викладанні й у сфері проведення досліджень.

Під час його проведення використовуються дані ООН з метою отримання об'єктивної інформації на основі поширення наукових знань по всьому світу. Відповіді також статистично репрезентативні за предметною належністю вчених. Експертне опитування на замовлення *THE* проводилось компанією *Elsevier*. Респондентами є авторитетні вчені світу, які активно публікуються в авторитетних міжнародних наукових виданнях.

Рейтинг *THE*, що розраховується шляхом оцінювання діяльності університетів за 13 окремими індикаторами (див. *табл. 2*), які формують 4 комплексні критерії: оцінка науково-дослідної діяльності (55 %), інституційні характеристики (25 %), оцінка економічної та інноваційної активності (10 %), рівень міжнародної співпраці (10 %), є найбільш комплексним серед представлених.

За три останні роки у ньому представлено максимально п'ять українських ЗВО, а лідируючі позиції знову займають КНУ ім. Т. Шевченка (рейтингова позиція 601–800 у 2016 р., 810–1000 – у 2018 р.) та ХНУ ім. В. Каразіна (рейтингова позиція 601–800 у 2016 р., 1000+ – у 2018 р.), але спостерігається суттєве зниження їх місця з-поміж провідних університетів світу.

Ще один авторитетний міжнародний рейтинг – *Webometrics* [13], який з 2004 р. формується лабораторією Іспанської національної дослідницької ради (*Spanish National Research Council – SNRC*). Цей рейтинг, на противагу іншим, оцінює діяльність університетів лише за одним критерієм – ступенем присутності їх у глобальній мережі Інтернет. Адже для отримання наукової інформації дослідники все частіше звертаються до мережі Інтернет, а ЗВО докладають дедалі більше зусиль, щоб бути максимально представленими в мережі.

Вебометрикс формується з урахуванням таких показників: кількість інтернет-сторінок – 25 %; кількість викладених файлів у форматі *doc*, *pdf*, *ps* та *pps* – 12,5 %; кількість наукових праць, розміщених у *Google Scholar Database* – 12,5 %; зовнішніх посилань – 50 %.

Рейтинг ВебOMETРИКС, на противагу розглянутим, які приділяють більшу увагу репутації та дослідницькій діяльності університету, оцінює ступінь представленості ЗВО у віртуальному просторі, експансія якого визначає реальність сьогодення. Але це не завжди відповідає дійсному стану справ, а головне – реальному результату діяльності ЗВО.

Лідерами рейтингу протягом 2016–2018 рр. є КНУ ім. Т. Шевченка (1215 позиція у 2016 р., 1851 – у 2018 р.) та НТУУ «КПІ» ім. І. Сікорського (1592 позиція у 2016 р., 1649 – у 2018 р.), хоча й із певною втратою позицій. Значно зростаючий рейтинг демонструють Київський національний економічний університет (4289 – у 2016 р., 1822 – у 2018 р.) та Харківський національний педагогічний університет (9321 – у 2016 р., 1953 – у 2018 р.). Суттєво погіршили свій рейтинг Національний університет біоресурсів і природокористування України (2982 – у 2016 р., 4226 – у 2018 р.) та Національний авіаційний університет (2684 – у 2016 р., 4493 – у 2018 р.).

Позиції українських ЗВО у цьому рейтингу теж вкрай низькі. Для порівняння цитованість найкращого університету у світі – Гарвардського становить понад 1,7 млн [13].

Отже, позиції у міжнародних рейтингах українських ЗВО поки що досить низькі. Та участь у таких рейтингах дає змогу вітчизняним закладам вищої освіти удосконалювати свою науково-дослідну, міжнародну та освітню діяльність відповідно до кращих міжнародних зразків.

Аналіз внутрішнього українського ринку освітніх послуг доводить, що переважна більшість ЗВО мають стійкі позиції та заслужену репутацію за національною шкалою виміру. Найбільш вагомими їх позиціями є унікальні освітні традиції, діючі відомі академічні та наукові школи, стабільна структура та розгалуженість ЗВО, стабільний кількісний і якісний склад науково-педагогічних працівників, які ще чітко не виявили себе у світовому масштабі.

Національна система рейтингового оцінювання діяльності ЗВО фактично ще формується, її об'єктивність та прозорість поки що не визнані світовим експертним середовищем і не перемістилась у громадську площину.

На законодавчому рівні зроблено спробу запровадження єдиної системи оцінювання [14; 15], що базувалась на застосуванні рейтингових оцінок, які, незалежно від форми власності ЗВО, характеризували б рівень їх розвитку, а також слугували для порівняльної характеристики системи вищої освіти загалом. Але запропонована система критеріїв не враховувала аспекти усіх господарських процесів як у кількісному, так і якісному вимірі, що знаходяться під впливом чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ, які є причиною трансформаційних змін в усіх ланках діяльності ЗВО.

Натомість МОН України публікує щорічний рейтинг ЗВО за кількістю поданих заяв від вступників. Незмінним лідером цього рейтингу залишається КНУ ім. Т. Шевченка, а серед економічних ЗВО – Київський національний торговельно-економічний університет.

Поміж вітчизняних методик побудови рейтингів найбільш повним і прозорим є рейтинг «ТОР-200 Україна» [16].

Методологія цього рейтингу формується на основі публічних даних університетів та експертних оцінок і адаптована до змін у системі вищої освіти. Причому за основу взято перелік універсальних показників для ЗВО різного типу, що надає можливість зіставляти результати їхньої освітньо-наукової та міжнародної діяльності.

Оцінювання ЗВО відбувається з використанням інтегрованого індексу – Із, що складається з трьох комплексних складових: І_{нп} – індекс якості науково-педагогічного потенціалу, І_н – індекс якості навчання, І_{мв} – індекс міжнародного визнання. Методику розроблено відповідно до Берлінських принципів ранжування університетів [17].

Загалом для визначення цих індексів застосовуються 24 індикатори прямого виміру з вагою 80 %, якість та функціональна наповненість веб-сайтів університетів – 5 % і експертні оцінки – 15 %.

Для оцінювання міжнародної діяльності ЗВО також враховується їх участь у таких європейських програмах, як «Горизонт 2020», *Seventh Framework Programme*, *TEMPUS*, *Erasmus+*.

Експертні оцінки проводяться за такими критеріями: базовий і фаховий рівень підготовки студентів, володіння сучасними інформаційними технологіями, затребуваність випускників ринком праці [17].

Стабільно лідирують у рейтингу КНУ ім. Т. Шевченка та НТУУ «КПІ» ім. І. Сікорського. Ці університети мають значне державне фінансування наукових та інноваційних досліджень, високі індекси цитованості у *Scopus* та *Web of Science*, їх випускники високо цінуються на ринку праці України.

Протягом останніх 10 років значна кількість університетів, що входять до «Топ-200 Україна» демонструють позитивну динаміку. При цьому їх слабкими місцями залишається значна ізольованість від реального сектора економіки, низький рівень інтеграції у загальносвітовий освітньо-науковий простір та невисока частка науково-інноваційної діяльності.

Дедалі більшого значення набуває науково-видавнича діяльність ЗВО. Виміряти результати цієї діяльності дає змогу платформа *Scopus* [18] – найбільша в світі бібліографічна і реферативна база даних, що відстежує рівень цитованості статей, опублікованих у наукових виданнях. Разом з тим, *Scopus* керується лише показником цитувань (індексом Гірша), не співвіднесеним з кількістю викладачів у ЗВО, отже, великі університети мають у цьому очевидну перевагу.

Згідно з цим рейтингом у 2018 р. найвищий рівень цитованості наукових публікацій мав КНУ ім. Т. Шевченка – 84 (79 у 2017 р.), ХНУ ім. В. Каразіна – 65 (60) та Львівський національний університет І. Франка – 55 (50), що змістив з третьої позиції Чернігівський національний університет ім. Ю. Федьковича – 54 (51). Як і у 2017 р., п'яте місце посів Одеський національний університет ім. І. Мечникова – 53 (50).

Об'єднавши дані рейтингу «Топ-200 Україна», показники бази *Scopus* та бал ЗНО на контрактну форму навчання, сайт *Освіта.ua* [19] складає щорічний консолідований рейтинг ЗВО України, лідером якого у 2018 р. став КНУ ім. Т. Шевченка. У трійку лідерів увійшли також ХНУ ім. В. Каразіна і НТУУ «КПУ» ім. І. Сікорського.

Крім рейтингів, методологія яких базується на публічних кількісних показниках діяльності ЗВО, представлені рейтинги, що зосереджені на оцінках роботодавців.

Як приклад оцінки діяльності університетів роботодавцями можна навести рейтинг журналу «Фокус» [20], основою якого є думка представників 22 відомих українських компаній, за їх оцінкою знань, практичних навичок та здатності до навчання випускників найрейтинговіших університетів (50 % оцінки). Окрім результатів опитування, рейтингом враховуються позиції ЗВО у рейтингу «Вебометрикс» та індекс Гірша – по 25 % оцінки. «Фокус» також оприлюднив перелік цих компаній і принципи оцінювання, утім не показавши, як саме перераховувалися показники ЗВО у рейтингу «Вебометрикс» та індекс Гірша. Під час оцінювання за базові обрано показники КНУ ім. Т. Шевченка, що має найвищі позиції у вказаних рейтингах.

Крім того, укладачі зазначеного рейтингу, хоча й залучали для оцінювання найбільші компанії у різних галузях економіки, та не оприлюднили критеріїв, за якими обиралися експерти. Тому можна вважати таке опитування нерепрезентативним і таким, що не дає достовірної характеристики вимог ринку праці.

Подібні рейтинги готували газети «Корреспондент», «Деньги», компанія «*System Capital Management*» (СКМ) і благодійний фонд «Розвиток України» в рамках проекту «СКМ – ВНЗ», що висвітлюються на окремому сайті «Компас». Враховуючи те, що в останні роки ці рейтинги не публікувались, методику їх проведення аналізувати проблематично.

Розглянуті методики формування рейтингів і результати університетів у них відображають не стільки кращі чи гірші позиції українських ЗВО, як системні проблеми української вищої освіти загалом. Слабкі позиції або пряма неприсутність у впливових міжнародних університетських рейтингах ЗВО України спричинені недостатністю наукової продуктивності та публічного визнання в інтегрованому міжнародному науковому й освітньому середовищі.

Національні ж рейтинги свідчать про відсутність об'єктивності оцінки рівня освіти на основі кількісних показників – адже ці показники надто часто є недостовірними і необ'єктивними [21].

Щодо рейтингової об'єктивності й надійності оцінки, то, як і в будь-якій тестовій системі, вони значною мірою залежать від об'єктивності та надійності тих джерел інформації, користування якими передбачають методології рейтингів.

Разом з тим, високі позиції у рейтингах є не лише ознакою, але й важливим стимулом підвищення конкурентоспроможності ЗВО.

За логікою цього підходу, конкурентоспроможність закладів вищої освіти має забезпечуватись в основному за такими напрямками діяльності: розвиток науки; досягнення високого рівня кваліфікації випускників та їх затребуваності на ринку праці; підвищення рівня академічної мобільності; підвищення частки іноземних студентів.

Висновки. Результати дослідження впливу рейтингів на конкурентоспроможність університетів та різноманітних підходів до побудови глобальних і національних рейтингових оцінок ЗВО свідчать, що конкурентоспроможність університетів тісно пов'язана з конкурентоспроможністю системи вищої освіти тієї чи іншої країни, що відображено в їх позиціях у провідних міжнародних рейтингах; участь у рейтингах та високі позиції в них дає ЗВО такі переваги: підвищення інвестиційної привабливості з боку держави і бізнесу, вплив на вибір абітурієнта, перспективи міжнародного партнерства; підвищена увага суспільства до міжнародних університетських рейтингів дедалі більше мотивує університети нарощувати свій дослідницький та освітній потенціал відповідно до критеріїв цих рейтингів, причому покращання показників діяльності має бути постійне і довгострокове; усі рейтинги різняться і набором оцінюваних факторів, і системою вагових коефіцієнтів, тобто можна відмітити їх певну спеціалізацію. Хоча найбільша увага в оцінюванні приділяється науково-дослідній роботі, відповідно, лідируючі позиції займають ЗВО, що відрізняються дослідницькою активністю.

Інтеграція України в глобальний простір вищої освіти і науки, посилення конкуренції за отримання інтелектуальних ресурсів потребують інноваційних теоретичних підходів, модернізації методів і практичних інструментів в управлінні конкурентоспроможністю закладів вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Курбатов С. Теоретико-методологічні перспективи розробки міжнародних університетських рейтингів. *Вища освіта України*. 2015. № 1. С. 34-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2015_1_6.
2. Петренко Л. А., Семко В. В., Юшкова Д. А. Обґрунтування методики побудови рейтингу закладів вищої освіти для абітурієнтів та роботодавців. *Стратегія економічного розвитку України*. 2018. № 42.
3. Сандул М. С. Методики оцінювання міжнародної конкурентоспроможності національних систем вищої освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 8 (2). С. 83-87. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.
4. Слюсаренко О. М. Розвиток найвищого університетського потенціалу в умовах глобалізації: монографія. Київ: Пріоритети, 2015. 384 с.
5. Антонюк Л.Л., Сацик В.І. Концепції міжнародної конкурентоспроможності університетів. URL: http://meim.kneu.edu.ua/get_file.php.
6. Горбенко А. Л. Розвиток міжнародної діяльності університетів як метод конкурентної боротьби на світовому ринку. *Електронне фахове видання «Глобальні та національні проблеми економіки»*. 2015. Вип. № 5. Травень.

7. Гринькевич О. С. Управління конкурентоспроможністю вищої освіти в Україні: інституційний аналіз і моніторинг: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 462 с.
8. Льницький Д. О. Глобальна конкуренція в науково-освітньому просторі: монографія. Київ: КНЕУ, 2016. 445 с.
9. IREG Observatory on Academic Ranking and Excellence / International Ranking Expert Group (IREG). URL: <http://ireg-observatory.org/en/about-us>.
10. *Academic Ranking of World Universities*. URL: <http://www.shanghairanking.com>.
11. QS World University Rankings. URL: <https://www.topuniversities.com>.
12. Times Higher Education. URL: <https://www.timeshighereducation.com>.
13. Ranking Web of Universities. URL: <http://www.webometrics.info>.
14. Про схвалення Концепції створення системи рейтингової оцінки регіонів, галузей національної економіки, суб'єктів господарювання. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 року № 208-р.
15. Про затвердження Положення про національну систему рейтингового оцінювання діяльності вищих навчальних закладів. Наказ МОН України № 1475 від 20.12.2011.
16. Центр міжнародних проєктів «Євроосвіта». URL: <http://www.euroosvita.net>.
17. Berlin Principles on Ranking of Higher Education Institutions. URL: <http://www.ihep.org/research/publications/berlin-principles-ranking-higher-education-institutions>.
18. SciVerse Scopus. URL: <https://www.elsevier.com/solutions/scopus>.
19. Освіта.уа. URL: <https://www.osvita.ua>.
20. Top-50 вузов по оценкам работодателей. Фокус. URL: <https://focus.ua/ratings/375870>.
21. Bidiuk A. Competitiveness of higher education establishments in the learning services market. *Вісник Київ. нац. торг.-екон. ун-ту*. 2016. № 6. С. 116-123.

Стаття надійшла до редакції 05.07.2019.

Bidiuk A. Rating in assessing the competitiveness of higher education institutions.

Background. *The diversity of interests of different groups of stakeholders in higher education institutions necessitates a comprehensive approach to assessing their competitiveness. One of the tools for its implementation is the use of integrated assessments and recognized competitiveness ratings.*

The aim of the article is to form a holistic model of assessing the competitiveness of IHE in the coordinate system of national and international measurement indicators on the basis of the analysis of the principles of construction of the most famous modern world and national ratings.

Materials and methods. *Methods of structural-logical analysis, comparison, generalization, statistical and other methods were used when conducting research.*

Methodological and informational basis of the work are scientific works of domestic and foreign authors, materials of periodicals, Internet resources, current normative-legal acts in the field of higher education, public analytical information, etc.

Results. *Ratings, which are becoming a powerful tool for competition in the global market of educational services, are an integral tool for the formation of the state's reputation in the conditions of development of the knowledge society. Most of the countries in the world in their educational policy aim at ensuring a greater presence and high positions of national IHEs in the international competitiveness ratings.*

The considered methods of rating formation and the results of universities in its show not so much the better or worse positions of Ukrainian IHEs as the systemic problems of Ukrainian higher education as a whole. National ratings, however, indicate that the level of education based on quantitative indicators is biased. At the same time, high ranking positions are not only a sign, but also an important incentive to increase the competitiveness of a higher education institution.

According to the logic of this approach, the competitiveness of higher education institutions should be ensured mainly in the following areas of activity: development of science; achievement of high level of qualification of graduates and their demand in the labor market; increasing academic mobility; increasing the proportion of foreign students.

Conclusion. The integration of Ukraine into the global space of higher education and science, the intensification of competition for intellectual resources obtaining, require innovative theoretical approaches, modernization of methods and practical tools in managing the competitiveness of higher education institutions.

Keywords: higher education institutions, rating, evaluation criteria, competitiveness of higher education institutions, internationalization, global educational space.

REFERENCES

1. Kurbatov, S. (2015). Teoretyko-metodologichni perspektyvy rozrobky mizhnarodnyh universytets'kyh rejtyngiv (Theoretical and methodological perspectives for the development of international university rankings). *Vyshha osvita Ukrainy – Higher education of Ukraine*, 1, 34-39. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2015_1_6 [in Ukrainian].
2. Petrenko, L. A., Semko, V. V., & Jushkova D. A. (2018). Obg'runtuvannja metodyky pobudovy rejtyngu zakladiv vyshhoi' osvity dlja abiturijentiv ta robotodavciv [Substantiation of the methodology for rating higher education institutions for entrants and employers]. *Strategija ekonomichnogo rozvytku Ukrainy – Economic Development Strategy of Ukraine*, 42 [in Ukrainian].
3. Sandul, M. S. (2016). Metodyky ocinjuvannja mizhnarodnoi' konkurentospromozhnosti nacional'nyh system vyshhoi' osvity [Methods for assessing the international competitiveness of national higher education systems]. *Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu – Scientific herald of Uzhgorod National University*, 8 (2), 83-87. Serija: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove gospodarstvo [in Ukrainian].
4. Sljusarenko, O. M. (2015). *Rozvytok najvyshhogo universytets'kogo potencialu v umovah globalizacii' [Development of the highest university potential in the conditions of globalization]*. Kyi'v: Priorityty [in Ukrainian].
5. Antonjuk, L. L., & Sacyk, V. I. *Koncepcii' mizhnarodnoi' konkurentospromozhnosti universytetiv [Concepts of international competitiveness of universities]*. Retrieved from http://meim.kneu.edu.ua/get_file.php [in Ukrainian].
6. Gorbenko, A. L. (2015). Rozvytok mizhnarodnoi' dijal'nosti universytetiv jak metod konkurentnoi' borot'by na svitovomu rynku [Development of international activity of universities as a method of competition in the world market]. *Elektronne fahove vydannja «Global'ni ta nacional'ni problemy ekonomiky» – Electronic professional edition «Global and national problems of economy»*. (Is. 5). Traven' [in Ukrainian].
7. Gryn'kevych, O. S. (2018). *Upravlinnja konkurentospromozhnistju vyshhoi' osvity v Ukraini: instyucijnyj analiz i monitoring [Managing Higher Education competitiveness in Ukraine: institutional analysis and monitoring]*. L'viv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
8. Il'nyckyj, D. O. (2016). *Global'na konkurencija v nauково-osvitnomu prostori [Global competition in the scientific and educational space]*. Kyi'v: KNEU [in Ukrainian].
9. IREG Observatory on Academic Ranking and Excellence / International Ranking Expert Group (IREG). ireg-observatory.org. Retrieved from <http://ireg-observatory.org/en/about-us> [in English].
10. Academic Ranking of World Universities. www.shanghairanking.com. Retrieved from <http://www.shanghairanking.com> [in English].

11. QS World University Rankings. *www.topuniversities.com*. Retrieved from <https://www.topuniversities.com> [in English].
12. Times Higher Education. *www.timeshighereducation.com*. Retrieved from <https://www.timeshighereducation.com> [in English].
13. Ranking Web of Universities. *webometrics.info*. Retrieved from <http://www.webometrics.info> [in English].
14. Pro shvalennja Konceptii' stvorennja systemy rejtyngovoi' ocinky regioniv, galuzej nacional'noi' ekonomiky, sub'jektiv gospodarjuvannja [Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 208-r from April 1, 2004 On approving the Concept of creating a rating system for regions, national economic sectors and economic entities] [in Ukrainian].
15. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro nacional'nu systemu rejtyngovogo ocinjjuvannja dijal'nosti vyshhyh navchal'nyh zakladiv [*Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 20.12.2011 № 1475*. On approval of the Regulations on the national system of rating assessment of activity of higher educational establishments] [in Ukrainian].
16. Centr mizhnarodnyh proektiv «Jevroosvita» [Center for International Projects «Euro education»]. *www.euroosvita.net*. Retrieved from <http://www.euroosvita.net>. [in Ukrainian].
17. Berlin Principles on Ranking of Higher Education Institutions. *www.ihep.org*. Retrieved from <http://www.ihep.org/research/publications/berlin-principles-ranking-higher-education-institutions> [in English].
18. SciVerse Scopus. *www.elsevier.com*. Retrieved from <https://www.elsevier.com/solutions/scopus> [in English].
19. Osvita.ua [Education.ua]. *www.osvita.ua*. Retrieved from <https://www.osvita.ua> [in Ukrainian].
20. Top-50 vuzov po ocenkam rabotodatelej. Fokus [Top-50 universities estimated by employers. Fokus]. *focus.ua*. Retrieved from <https://focus.ua/ratings/375870> [in Russian].
21. Bidiuk, A. (2016). Competitiveness of higher education establishments in the learning services market. *Visnyk Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-tu – Herald of the Kyiv National University of Trade and Economics*, 6, 116-123 [in English].